

KUNY DOMOKOS MÚZEUM
KÖZLEMÉNYEI
24.

2023

TATA
2024

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI 24. (2023)
MITTEILUNGEN DES KUNY-DOMOKOS-MUSEUMS 24. (2023)
PUBLICATIONS OF THE KUNY DOMOKOS MUSEUM 24. (2023)

A kötet a 2022. február 21–22-én megrendezett Tudományos Műhelyek
Komárom-Esztergom vármegyében X. konferencia előadásait tartalmazza.

Szerkesztette
STEGMAYER MÁTÉ

Nyelvi lektor
DOBROVA ZITA

Könyvterv és tördelés
BERECZ KRISZTINA

A kötet megjelenését
a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP MÚZEUMOK KOLLÉGIUMA támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 2064-6615

Kiadja a KUNY DOMOKOS MÚZEUM, 2024

Felelős kiadó
DR. SCHMIDTMAYER RICHÁRD
múzeumigazgató

Nyomdai munkák
ALFADAT-PRESS KFT., Tatabánya

Felelős vezető
SASHALMI PÉTER

Példányszám: 300

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

<i>Bartus Dávid – Szabó Melinda – Johácz Szilvia – Borhy László – Számadó Emese</i>	
Feltárás a brigetói legiotábor fürdőjében 2021-ben.....	7
Excavations of the legionary bath in Brigetio in 2021	13
 <i>Juhász Lajos</i>	
Constantinus-kori éremkincs a brigetói legiotábor fürdőjéből.....	17
Constantinian coin hoard from the legionary baths of Brigetio	20
 <i>Gátfalvi-Delbó Gabriella</i>	
Brigetio fazekasipara. A Gerhát fazekasműhely	29
Pottery production of the settlement complex of Brigetio. The Gerhát pottery workshop	56
 <i>Merkli Máté Róbert</i>	
Nyergesújfalu Duna-dűlő lelőhely archaeobotanikai kiértékelése	77
Archaeobotanical investigation of the Nyergesújfalu Duna-dűlő site.....	80
 <i>Pál Gabriella – Kardos László</i>	
Kérdések a Tatabányán 1907-ben talált római leletekről..., avagy hol vannak a rómaiak?	81
Questions about the roman finds discovered in Tatabánya in 1907... or where are the romans?	87
 <i>Kovács Bianka Gina</i>	
A gesztesi vár és kapcsolatrendszere a késő középkorban a kerámialeletek alapján	89
Gesztes castle and its relations in the late middle ages on the basis of ceramic finds.....	120
 <i>Kövesdi Mónika</i>	
A tatai Esterházy-kastély ősgalériája	133
The ancestral gallery of the Esterházy castle in Tata	140
 <i>Sárossy Péter</i>	
A Szent IX. Lajos francia király tiszteletére szentelt majki oltár újabb kutatási eredményei és érdekességei	141
Recent research findings and interesting facts about the altar in Majk dedicated to Saint Louis IX, king of France	154
 <i>Schweininger Péter</i>	
Egy sváb Esterházy-falu migrációs tere a házasságok tükrében (1800–1850)	157
Der Migrationsraum eines donauschwäbischen Esterházy-Dorf im Spiegel der Heiraten.....	166

Bognár Péter

Az 1809. évi francia megszállás eseményei Tatán	167
The 1809 year's french occupation's events in Tata	188

Pokorny Gábor

Ghyczy Kálmán élete és politikai pályafutása.....	189
The life and political career of Kálmán Ghyczy.....	192

Számadó Emese

Komárom Szabad Királyi Város törvényhatósága szabályrendeletei a dualizmus korában, különös tekintettel a kéjelgési ügyre.....	193
The rules of the jurisdiction of the Free Royal City of Komárom in the dualist era, with special reference to the matter of lewdness	202

Szűcs József

Töredékben maradt... A Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola története (1851–1944)	203
Remained fragmentary... The history of the Tata-Tóváros Israelite Elementary School (1851–1944) .	221

Rabár Ferenc

A Tóvárosi Elemi Iskola a II. világháború éveiben.....	223
The Tóváros Primary School in the years of World War II.....	234

Kovács Péter

A komáromi strandfürdő építése.....	235
Construction of the Komárom open-air bath	242

Szabó Csaba Gábor

Az 1986-os komáromi malomtűz története	243
The story of the 1986 Komárom mill fire	248

Prokopp Margit

Az esztergomi Mária Valéria híd mint emlékezethely.....	249
The Maria Valeria bridge as a memorial site	255

Macher Péter

Tatabánya bányásztársadalma a két világháború között Kónya Lajos és Gáll István prózáján keresztül	257
Die Bergbaugesellschaft von Tatabánya in den dreiziger Jahren durch die Werke von Lajos Kónya und István Gáll	264

A kötetben található rövidítések jegyzéke – Abkürzungsverzeichnis – List of Abbreviations.....	265
--	-----

A GESZTESI VÁR ÉS KAPCSOLATRENDSZERE A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN A KERÁMIALELETEK ALAPJÁN

Kovács Bianka Gina

A gesztesi vár a mai Komárom-Esztergom vármegye déli részén, a Vértes hegységben fekszik. A vár a mai Várgesztes községtől délre, egy közel 400 méteres magaslatra, természetes sziklatömbre épült. (1. kép)¹

1. kép: Légifotó a gesztesi várról (forrás: www.civertan.hu)
Fig. 1: Aerial photo of the castle of Gesztes (source: www.civertan.hu)

A GESZTESI VÁR TÖRTÉNETE

*Középkor*²

A Vértes Győrffy György szerint már a 10. századtól,³ a források alapján pedig a 13. század közepén–14. század elején biztosan a Csák nemzetség birtokai közé tartozott.⁴ A tatárjárás után a Csákok a területen várépítkezésbe kezdtek: a hegység délnyugati sarkán építették fel Csókakő várát a Duda-riak, és szintén ekkor készülhetett Oroszlánkő vára is, melyet a nemzetség Trencsényi ágá birtokolt. Ez

utóbbit valószínűleg már a század végén lerombolhatták, ugyanis annak birtokosa, István kegyvesztett lett. Feltehetően ezért vette meg a Trencsényi ág Csókakő várát, és ezért kerülhetett sor Gesztes várának felépítésére is a hegység középső részén.⁵

A várról szóló első írott adat 1326-ból származik. A fennmaradt oklevél szerint Károly Róbert ekkor elcserélte két Tolna megyei várát (Dombó, Nyék) a Csák nemzetség Trencsényi ágából származó

¹ FELD 2005, 9.

² A vár középkori történetével legutóbb Schmidtmayer Richárd foglalkozott részletesen: SCHMIDTMAYER 2005 és SCHMIDTMAYER 2015

³ GYÖRFFY 1987, 325.

⁴ SCHMIDTMAYER 2015, 13–14.

⁵ GYÖRFFY 1987, 335, 338; SCHMIDTMAYER 2015, 22–23.

Istvánnal és Péterrel, azok négy egymáshoz közel fekvő várával, Gesztessel, Csókakővel, Csesznekkel és Bátorkővel.⁶ A király célja ezzel a birtokcserével elsősorban a korábban ellene harcoló Csákok eltávolítása volt a területről, mely Buda, Székesfehérvár, valamint a Győr–Fehérvár főútvonal biztonságát növelte.⁷ Ezt követően egy-egy 1332-ben és 1335-ben kelt⁸ oklevél szerint Csór nembeli Tamás volt Gesztes királyi várnagya.⁹ Később, valamikor a század második felében az ő fia, Gönyüi János lett a vértesi várak többségének, így Gesztesnek is a honorbirtokosa. A János címei között megjelenő „vértesi ispán” alapján Schmidtmayer Richárd arra következtet, hogy ebben az időszakban a király az Árpád-kori erdőispánságokhoz hasonló szervezetet alakíthatott ki a Vértess területén. (Emellett szól az is, hogy Károly Róbert a szomszédos bakonyi erdőispánságot is újraszervezte.) Mindenesetre a század második feléből már több adat is utal az uralkodók vértesi vadászataira. Gesztes egészen 1379-ig maradt Gönyüi János kezében, majd a király rendelkezésére Himfi Benedekre szállt, aki 1380. évi haláláig birtokolta. Ezt követően úgy tűnik, hogy a vár egészen 1405-ig közvetlen királyi kezelés alatt állt.¹⁰ Ebben az időszakban több forrás is bizonyítja a királyi jelenlétet: Zsigmond király saját váraként említette Gesztet egy 1387-es oklevelében, a következő évben pedig feleségével, Mária királynéval együtt többször is tartózkodott a várban, sőt hitvese még egy oklevelet is kiadott ott.¹¹ Nem sokkal később, 1397-ben azonban a Lackfiak hűtlensége következtében Zsigmond kezébe került a közeli Tata, ahol az uralkodó hamarosan várat építtetett, és e sokkal jelentősebb épület felé fordította figyelmét. Természetesen ettől függetlenül vadászatok céljára továbbra is használhatta vértesi várait, azonban többet nem értesülhetünk a király gesztessi tartózkodásáról. Az ezt követő időszakban, a 15. század folyamán már elsősorban nem vadászati célokra szolgált a vár, hanem inkább terjedelmes birtokainak köszönhette jelentőségét. A század elején, 1405-ben a vár Zsigmond húga, Margit, majd annak férje, Hohenzollern Frigyes birtokába került, akinek Zsigmond kénytelen volt biztosítékul odaadni a német-római császárrá választásához való jelentős anyagi hozzájárulását fedezve.¹²

Valószínűleg már a következő évben, de legkésőbb 1417-ben újra királyi kézben volt a vár. Ekkor a források szerint közös, német származású várkapitánya (Silstrang Erik) volt a szomszédos Vitány várával.¹³ Ezt követően, 1422-től Zsigmond uralkodása végéig a győri ispán, Rozgonyi István rendelkezett Gesztes vára felett.¹⁴ A következő forrás arról számol be, hogy 1435-ben Habsburg Albert itt tartózkodott.¹⁵ 1438-ban ő adta zálogba az erősséget a Rozgonyiaknak, akiknek azt, bár nehézségek árán, de a halálát követő zavaros időszakban is sikerült megtartaniuk. Ez a helyzet azonban csak 1444-ig tartott. Újlaki Miklós, akinek a felesége Rozgonyi Margit volt, az Ulászló király várnai elestét követő zavaros időszakot kihasználva megszállt több Rozgonyi-birtokot, bár azok nem a leányágot illették. Azt, hogy Gesztes is az ő kezébe került ekkor, bizonyítja az 1444-ben itt kiállított oklevele. A vértesi várak elfoglalásával Újlakinak sikerült várpalotai központját északról biztosítania.¹⁶ Azonban a következő években a Rozgonyi család belső és a környező birtokosokkal való viszállyai miatt a vértesi várak gyakran cseréltek gazdát, egyedül Gesztes maradt huzamosabb ideig Újlaki kezén, amit többek között az 1455-ben Kapisztrán János számára innen írt levele is alátámaszt.¹⁷ A helyzet 1458-ban, Mátyás trónra kerülésével változott meg, hiszen a Hunyadi László halálában bűnrészesnek tartott Újlakival szemben a király ekkor a vértesi várak ügyében Rozgonyi János igényeit erősítette meg, aki nem mellesleg a Szilágyiak révén Mátyás unokatestvére volt. Azonban János a következő évben elhunyt, így a király által számára írásban biztosított várakat ténylegesen birtokba venni nem tudta. Újlaki ezután gyorsan megegyezést kötött a János birtokait öröklő másik Rozgonyi-ággal, melynek értelmében lemondott Vitány és Csókakő iránti igényéről, és így cserébe az övé maradt Gesztes, valamint megkapta Gerencsért is.¹⁸ Néhány évvel később, 1464-ben a Rozgonyiak megpróbálták újra érvényesíteni zálogjogukat, de ez nem sikerült nekik, mivel a várak források szerint 1465-ben és 1492-ben is még az Újlakiak birtokolták.¹⁹ A Mátyás halálát követő zavaros időkben Újlaki Miklós fia, Lőrinc előbb Corvin János, majd Miksa oldalára állt. Ez még nem vezetett birtokai elvesztéséhez, azon-

6 FELD 2005, 13.

7 SCHMIDTMAYER 2005, 9.

8 G. SÁNDOR 1964, 163.

9 FELD 2005, 13.

10 SCHMIDTMAYER 2015, 38.

11 G. SÁNDOR 1964, 163.

12 SCHMIDTMAYER 2005, 17–18.

13 G. SÁNDOR 1964, 163; SCHMIDTMAYER 2015, 43–44.

14 FELD 2005, 28.

15 NÁCZ 1899, 141.

16 SCHMIDTMAYER 2005, 27–28.

17 SCHMIDTMAYER 2015, 218–219.

18 SCHMIDTMAYER 2005, 40–41.

19 G. SÁNDOR 1964, 163.

ban 1494-ben felmerült, hogy együttműködött az országot megtámadó törökökkel, aminek következményeként birtokai egy részét elvette tőle a király.²⁰ Gesztes várát a király a herceg ellen indított hadjáratának keretében, ostrommal szerezte meg, majd a következő évben az ostromban részt vevő temesi ispán, Somi Józsa kapta zálogba a várat és az uradalmat 10 000 forintért.²¹ Az új tulajdonos lehetséges, hogy állandó lakhelyként használta az épületet, és még az adományozás évében vendégül látta Ulászlót, amit a király ott kiadott oklevele támaszt alá.²² Somi Józsa 1508-as halálát követően fia, Gáspár örökölte Gesztest, aki jelentős anyagi problémákkal küszködött. Így elképzelhető, hogy elzálogosította Gesztes tartozékainak egy részét, melyek egy 1521-es forrás szerint már nem tartoztak a várhoz. A másik eshetőség, hogy már korábban kikerült a tulajdonából a vár és uradalma, így nem neki köszönhető a várhoz tartozó birtokok megcsappanása. Az mindenesetre biztos, hogy 1519-ben már királyi tulajdonban volt a vár, ugyanis ebben az évben enyingi Török Imre II. Lajostól adományként igényelte azt. Valószínűleg ekkor még nem került a család birtokába a vár, ugyanis egy 1525-ös adat szerint Imre fia, Bálint megpróbálta elfoglalni azt, ahogy az ezen tevékenységet tiltó oklevél bizonyítja. A vár és birtokai nemsokára mégis a Török család kezébe jutottak.²³

Kora újkor – újkor

A vár életében nagy változást jelentett a törökök megjelenése, akik először 1529-ben ostromolták meg az erősséget.²⁴ Az építmény, bár eredetileg nem ilyen célra épült, ettől kezdve katonai funkciót kapott. Azonban nem tartozott az erősebb várak közé, így mivel határterületen feküdt, a század folyamán többször is gazdát cserélt, de 1557-től jórészt a törökök kezén volt huzamosabb ideig. Alárendeltebb szerepét helyőrségének száma is mutatja, mely ebben az időben 50 fő körül mozgott. Ez a helyzet a század végén, a tizenöt éves háborúnak köszönhetően változott meg, amikor a törökök 75 főre emelték a várvédők létszámát. Ennek ellenére a háború folyamán gazdái a hadi viszonyoknak megfelelően váltották egymást. Véglegesen 1605-ben sikerült visszafoglalniuk a keresztény hadaknak, ettől kezdve már nem került török kézre

az erősség.²⁵ A vár és birtokai jogilag a 16. század folyamán az enyingi Török család tulajdonában maradtak, akikről a Nyáryakra szállt. Tőlük szerezte meg 1628-ban Esterházy Miklós,²⁶ aki 1647-ben zálogba adta a Csáky családnak. Ez arra utal, hogy akkor még használható állapotban lehetett az épület. Nem sokkal később, 1652-ben viszont már javításokra volt szükség, melynek költségvetése fennmaradt.²⁷ Sajnos arról nincs információ, hogy mikor hagytak fel a vár katonai jellegű használatával, de valószínűleg a 17. század végén. Esterházy Miklós halála után a birtokot fiatalabb fia, Ferenc kapta. Viszont annak fia Rákóczi oldalára állt a szabadságharcban, így megfosztották birtokaitól. Ennek köszönhetően a várat később testvére, József kapta meg a királytól, akinek birtokba iktatása 1721-ben történt meg. Az erről fennmaradt dokumentum szerint az épület ekkor már elhagyatott és tartózkodásra alkalmatlan volt.²⁸ Így Esterházy 1733-ban engedélyt adott köveinek elhordására a majki kamalduli rendház, valamint a vár alatti faluba érkező sváb telepések házainak építéséhez, aminek következtében 1759-ben már romként említik az erősséget. Az épület és birtokai egészen 1945-ig az Esterházyak tulajdonában maradtak.²⁹

A vár funkciója a középkorban

Mivel a vár létezéséről először az uralkodó kezére való jutásakor értesülünk, így nem lehet rekonstruálni, hogy a Csákok birtoklása alatt milyen funkciót töltött be, de a 14. századi honorbirtokosok idejéről sem árulnak el sokat ilyen szempontból a források, nincs róla adat, hogy az épületben tartózkodtak volna. A század második felében azonban felépült az új vár, melynek kezdeti szerepe nem kétséges. Ugyan Nagy Lajos itteni látogatásáról nincsen adat, de a vár Zsigmond uralkodásának elején a királyi mellékrezydenciák közé tartozott, az uralkodó és kísérete többször tartózkodott a falai között. Egy-egy ilyen látogatás alkalmával elsősorban a pihenés, a szórakozás és a vadászat miatt kereshette fel az épületet az uralkodó. Azonban Tata már említett 1397-es megszerzését követően csökkent a vár szerepe.³⁰ Ezt követően a főúri birtoklás idején sem rezidenciáját, sem mellékrezydenciáját nem helyezte ide egyik tulajdonos sem. Újlaki Miklós ugyan több alkalommal tartózkodott

²⁰ SCHMIDTMAYER 2005, 46.

²¹ FEDELES 2012, 105–106, ill. 129–130.

²² FELD 2005, 28; SCHMIDTMAYER 2005, 46.

²³ SCHMIDTMAYER 2015, 119.

²⁴ G. SÁNDOR 1964, 163; G. SÁNDOR 1975, 168.

²⁵ G. SÁNDOR 1964, 163–164; PÁLFFY 1999, 41, 47, 82, 91; HEGYI 2007, 77, 83, 652–655.

²⁶ FÜLÖP 1994, 145.

²⁷ G. SÁNDOR 1964, 164.

²⁸ FÜLÖP 1991, 53; FÜLÖP 1994, 146.

²⁹ G. SÁNDOR 1964, 164.

³⁰ SCHMIDTMAYER 2015, 198–200.

a várban, de Gesztes korábbi szerepéhez képest így is egyértelműen háttérbe szorult: a család várpalotái mellékrezidenciája mellett inkább csak kiegészítő területként, a birtokai miatt volt szerepe.³¹ A Somiak esetében ugyan felmerült, hogy akár lakóhelyként is használhatták az épületet,³² azonban az írott források ezt nem támasztják alá. Az enyingi Török család birtoklása is hasonló az őket megelőző főúri családokéhoz: bár Török Bálint többször is felkereste a várat, rezidenciát nem alakított ki benne.³³ Kérdéses, hogy ha lakóhelyként nem is használták, de a hozzá tartozó uradalom központjaként funkcionált-e az épület. Mivel az eddigi adatok alapján nem alakult ki alatta váralja település, a legközelebbi falvak 5–10 km-es távolságban voltak tőle, így Schmidtmayer Richárd úgy véli, hogy nem feltétlenül töltötte be a vár az ura-

dalmi központ szerepét a középkorban.³⁴ A kora újkor viszont nagy változást hozott, és a korábbtól teljesen eltérően hadi funkciót kapott az épület.³⁵

A vár birtokai a középkorban

» Az írott források alapján

A vár birtokaira vonatkozóan több forrás is fennmaradt a középkorból. Az 1326-os cserét rögzítő oklevélben a király kezébe kerülő négy várhoz tartozó településeket együtt sorolták fel, így a Gesztes uradalmát képezőket Schmidtmayer Richárd a földrajzi közelség és a későbbi adatok visszavetítésével különítette el. A 15. századból szerencsés módon több adat is rendelkezésre áll: 1440-ben a közeli Vitányvár tartozékaival együtt írták össze a vár birtokait, de egy 1453-as oklevél regesztája már csak a gesztesi uradalmat mutatja be.

1326	1440/1453	1460	1495/1497
Csákvár	Csákvár	Csákvár	Csákvár
Cset/Oroszlánkő	Oroszlánkő	Oroszlánkő	Oroszlánkő
Környe	Környe	Környe	Környe
Dad	Bokod	Bokod	Bokod
Tata	Kömlőd	Kömlőd	Kömlőd
Szentiván	Dad	Dad	Császár
Etyek	Gerencsér	Gerencsér	Majk
Csetke	Árki	Árki	Bobak
Ondó	Dabos	Dabos	
Semlyénfölde	Hosszúvama	Hosszúvama	
Szák birtokrész	Egyházasvama	Egyházasvama	
talán Váma birtokrész	Őrsáp	Őrsáp	
+ esetleg Szár, Vál, Tabajd	Sárisáp	Sárisáp	
	Szacska puszta	Dudar	
	Szentmihály	Kabod	
	Kisigmánd	+ vámok: Környe, Pázmánd, Bőny és Szentvid	
	Tarján		
	+ vámok: Bőny, Pázmánd és Szentvid		

1. táblázat: A vár birtokai az okleveles adatok alapján (SCHMIDTMAYER 2015 alapján)
Table 1: The castle estates, according to charters (based on SCHMIDTMAYER 2015)

³¹ SCHMIDTMAYER 2015, 219.

³² FELD 2005, 28.

³³ SCHMIDTMAYER 2015, 220–221.

³⁴ SCHMIDTMAYER 2015, 250–251.

³⁵ G. SÁNDOR 1964, 163–164.

Ezt követően 1460-ból, majd a század végéről, 1495-ből és 1497-ből vannak még adatok az uradalom kiterjedésére vonatkozóan. A század végi adatok alapján a birtok méretében jelentős csökkenés ment végbe. A források alapján három közeli település volt, ami végig a várhoz tartozott a középkor folyamán: Csákvár, Oroszlánkő és Környe. De a 15. század folyamán a Vértestől északnyugatra fekvő Bokod és Kömlőd végig, Dad, Gerencsér, Árki, Dabos, Hosszúvára és Egyházaskécske pedig hosszabb ideig legalább részben a vár birtokát képezte. Ezenkívül időnként távolabbi, más vármegye területén fekvő birtokok is megjelentek a tartozékok sorában, mint az Esztergom megyei Őrsáp és Sárissáp, illetve a Veszprém megyei Dudar.³⁶ (1. táblázat)

» Régészeti azonosítás

A forrásokban szereplő települések jelenleg három vármegye területén fekszenek. Ezek közül a „Magyarország Régészeti Topográfiaja” sorozat keretében a Veszprém megyei (Dudar) és a Komárom-Esztergom megye keleti felén fekvők (Őrsáp, Sárissáp) azonosítása már megtörtént. Dudaron a mai református templom középkori eredetű, így feltételezhető, hogy a település körülötte helyezkedett el.³⁷ Sárissáp belterületét Árpád-kori kerámiák alapján azonosították a középkori Sárissáppal,³⁸ az egykori Őrsápként meghatározott le-

lőhelyen pedig 13–14. századi kerámiatöredékeket találtak.³⁹ Fejér megye templomos helyeit vizsgáló munkájában Stibrányi Máté összegyűjtötte az adatokat Árki, Csákvár és Ondód egyházairól, melyek területén korábban régészeti feltárás is történt, illetve néhány település esetén a középkori birtokhatárokat is sikerült rekonstruálnia 18. századi térképek alapján (a vár birtokai közül: Bokod, Ondód, Egyházaskécske, Gerencsér).⁴⁰ E területeken olyan régészeti feltárás, mely nemcsak a templomot vagy temetőjét, hanem településobjektumokat is érintett, eddig csak kettő esetben volt: Csákváron egy késő középkori épület maradványai kerültek elő Nádorfi Gabriella kutatásai során,⁴¹ Mór-Árkipusztán pedig Kulcsár Mihály tárt fel egy 13–14. századra keltezhető kemencét, mely vélhetően az egykori Árki településhez tartozhatott.⁴² A mai Komárom-Esztergom vármegye délnyugati részén lévő birtokokról még ennél is kevesebbet tudunk. Környe területén a legkésőbbi, ásatásból ismert településobjektumok a 13–14. századból származnak, azonban azok sem az egykori Környe településhez tartozhattak.⁴³ Ezenkívül Tata területéről ismeretek még késő középkori leletek.⁴⁴ A többi egykori, eddig beazonosított település területén egyelőre még csak terepbejárások, helyszíni szemlék történtek.⁴⁵

A VÁR KÖRNYEZETE

Vízrajz

Az egykor a várhoz tartozó települések elhelyezkedésében fontos szerepe volt a korabeli vízhálózatnak. A vártól északra, északnyugatra fekvő területek, így a vár egykor arra elterülő birtokai is az Által-ér (a középkorban Rákospatak) vízgyűjtő területéhez tartoznak. A vártól délre elnyúló térség, így az egykor a birtokát képező Csákvár is a Császár-víz vízgyűjtő területén fekszik.⁴⁶

Úthálózat

A Vértes hegység a középkori Magyar Királyság központi részének, a *Medium Regnine* (Buda–

Esztergom–Fehérvár háromszög) közvetlen közelében helyezkedett el, így nem meglepő, hogy számos jelentős útvonal haladt el a szomszédságában. A korszakban az egyik legjelentősebb út a Buda és Bécs közötti kereskedelmi útvonal volt. Ennek egyik szakasza, mely már a 13. században kialakult, a hegység északi peremén vezetett keresztül, érintve Bicske és Bánhida vámszedő helyeket. Bánhidától két különböző útvonalon is tovább lehetett haladni: a délebbi Győrig Bana és Bőny vámját érintette, a másik Tatán és Komáromon keresztül vezetett Pozsonyba. A Buda felől Pápára tartóknak Galla település környékén kellett letérni

³⁶ SCHMIDTMAYER 2015, 226–231.

³⁷ MRT 4, 92–93. (25/1. lelőhely)

³⁸ MRT 5, 307. (19/15. lelőhely)

³⁹ MRT 5, 260. (14/7. lelőhely)

⁴⁰ STIBRÁNYI 2015; STIBRÁNYI 2017, 374–375.

⁴¹ NÁDORFI 1984, 87. Az ásatásról késő középkori leletanyag nem ismert.

⁴² KULCSÁR 1998, 157.

⁴³ PÁLÓCZI HORVÁTH 1971, 68.

⁴⁴ KOVÁCS 2018

⁴⁵ Pl. Gerencsér: Oroszlány – Gerencséri-ér mente, Schmidtayer Richárd helyszíni szemléje, 2012. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/11211> (utolsó elérés: 2022. május 31.)

⁴⁶ MAROSI-SOMOGYI 1990, 666, 686.

a már említett főútvonalról, és a környei vámnál tudtak átkelni a Rákos-patakon (ma Által-ér). Ez az útvonal a Vértes északnyugati szélén haladt végig.⁴⁷ A hegységtől keletre vezetett végig az Esztergomot Fehérvárral összekötő út, mely Bicskénél keresztezte a Buda–Bécs útvonalat.⁴⁸ Szintén Bicskénél kellett elfordulniuk azoknak a Veszprémbe utazóknak is, akik útjuk során nem kívánták Székesfehérvárat érinteni. Ez az út Csákváron és Palotán keresztül vezetett.⁴⁹ A hegységtől délnyugatra pedig a Győrből Fehérvár felé vivő út helyezkedett el, mely a nyugatról Jeruzsálembe vezető zarándokút részeként az ország egyik fő nemzetközi útvonala volt.⁵⁰ Ezek az utak tulajdonképpen a mai főútvonalak előzményeinek tekinthetők. A fontosabb utak lényegében a Vértest kikerülték, de a hegységen is át lehetett azért jutni észak–déli irányban, valószínűleg a Környe–Gánt–Zámoly útvonalon.⁵¹

Környező várak és települések

A Vértesben Gesztesen kívül több más vár is állt a középkorban. Ezek többsége még az Árpád-kor végén épült, emelésük a Csákok nevéhez fűződik. A „*Képes Krónika*” hagyománya szerint a Csákok első várát még a névadó Csák vagy annak apja, Szabolcs építette fel a mai Csákváron. Ez képezte a Vértesben kialakult birtokuk központját, azonban 1046 körül az országba érkező Vazul fiai a trónért folytatott harcuk során lerombolták.⁵² Ezt követően a Csákok központjukat a Vértes erdeiben építették fel, ahol a 12. század elején monostort alapítottak (Vértesszentkereszt, középkori nevén Vérteskeresztúr), mely egészen a törökök megjelenéséig működött.⁵³ Valószínűleg ennek közvetlen közelében állhatott a nemzetség lakóhelye is.⁵⁴ Nagyobb mértékű várépítkezések csak a tatárjárás után történtek a területen. A hegység nyugati peremén emelkedő Csákokvárának első említése 1299-ből való. Valószínűleg még ezt megelőzően, az 1250-es évek végén építhette fel a Csák nemzetség dudari ága, akiktől 1290 körül vette meg a trencsényi ág. 1326-ban Geszteshez hasonlóan ez a vár is királyi tulajdonba került. Az épület 1430-ig volt királyi kézen, utána a Rozgonyiak voltak a birto-

kosai, majd a század végén a Kanizsaiakhoz került. A törökök 1544-ben foglalták el, és kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1687-ig az ő kezükön maradt.⁵⁵ Katonai szerepe 1690-ben szűnt meg, amikor elrendelték a hadifelszerelés elszállítását.⁵⁶ A hegységben kelet felé haladva a következő vár Gerencsér, mely Vértesszentkeresztől alig 2 km-re helyezkedik el. Az épület Geszteshez hasonlóan szintén vadászatok céljára épült, Nagy Lajos gerencséri tartózkodásáról először 1364-ből van adat. Az írott források alapján még Zsigmond is többször látogatást tett itt vadászatai alkalmával. A 15. század közepén azonban Gerencsér is a Rozgonyi család különböző ágai és az Újlakiak közötti hatalmi harc színtere lett, míg végül Gesztes vár tartozéaként 1460-ban Újlaki Miklóshoz került. Az épületet várként igazából csak ebben az időszakban, 1459-ben említik először. A vár 1526 után már nem szerepel a forrásokban, a török háborúban valószínűleg nem játszott szerepet.⁵⁷ Nagyjából a hegység középső részén építette fel a trencsényi ág Oroszlánkő várát a tatárjárás után. Azonban nem sokkal később, 1295-ben III. András kártevőnek kiáltotta ki Márk fia Istvánt, és valószínűleg leromboltatta a várat.⁵⁸ Végül a hegység északkeleti részén helyezkedik el Vitány vára, melynek építtetője eddig még ismeretlen. Első írásos említése 1324-ből való, amikor már királyi kézen volt az erősség. Sorsa nagyon hasonlóan alakult Geszteshez, amit az is mutat, hogy többször közös várnagy állt az élükön. A 15. század folyamán ez is a Rozgonyi–Újlaki birtokviszályok egyik célpontja volt. Ez az erősség is 1543-ban került török kézre, a tizenöt éves háború folyamán azonban végleg elvesztette jelentőségét, így 1597-ben a császári csapatok felrobbantották.⁵⁹

A hegység mentén vezető útvonalak miatt érdeemes néhány szót a közeli városokról is szólni. Elsőként meg kell említeni, hogy a Vértes Buda második piackörzetének (8 mérföld) a peremén helyezkedett el.⁶⁰ A várhoz a légvonalban legközelebb fekvő város Székesfehérvár volt. Fontosabb lehetett azonban Tata közelsége, mely 1357 és 1387 között szerezte meg a mezővárosi rangot. A tatái vásár már ezelőtt is fontos szerepet töltött be a

47 GLASER 1929, 149, 152, 258.

48 GYÖRFFY 1987, 341.

49 GLASER 1929, 155.

50 GYÖRFFY 1987, 340.

51 SCHMIDTMAYER 2015, 12.

52 SCHMIDTMAYER 2005, 5; HATHÁZI 2010, 31–33.

53 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 84, 96; HATHÁZI 2010, 31–33.

54 SCHMIDTMAYER 2010, 70.

55 TEREI et al. 2011, 39.

56 HATHÁZI 2010, 137.

57 SCHMIDTMAYER 2010, 72–78.

58 GYÖRFFY 1987, 338.

59 LÁSZLÓ 2014, 98–102.

60 PETÉNYI 2010, 215; KUBINYI 1973, 24.

régióban, később pedig országos jelentőségre tett szert. A jó földrajzi elhelyezkedésen kívül az ott álló vár is a település gazdaságát fejlesztő tényezők közé tartozott. Tata eredetileg a Lackfi család birtokközpontja volt. Tőlük szerezte meg 1397-ben Zsigmond, és ezt követően az ott álló vár – a Rozgonyiak 1426 és 1472 közötti zálogbirtokosságát leszámítva⁶¹ – a 16. század elejéig szinte folyamatosan királyi kézen volt, és az uralkodók kedvelt tartózkodási helyei közé tartozott.⁶² A mezővárosban működő számos malmon kívül érdemes még megemlíteni fazekasságát, melyről az első írott adat 1614-ből származik, a 18. században pedig már a legfontosabb fazekasközpontok közé tartozott a település.⁶³ A gesztesi vár alatt nem alakult ki váralja település a középkor folyamán.⁶⁴ (A mai

Várgesztes – német nevén Gestitz – település létrejötté Esterházy József 1730 körüli telepítésének köszönhető.⁶⁵) A várhoz legközelebb eső jelentősebb település északon Bánhida, délen pedig Csákvár volt.⁶⁶ Az előbbi település fontossága abban rejlett, hogy ott lehetett átkelni az Által-éren, amiért cserébe vámot kellett fizetni. A település első ismert okleveles említése 1288-ból származik, és a 14. század végétől Vitány várának birtokai közé tartozott.⁶⁷ Csákvár ezzel szemben, ahogy láttuk, a Geszteshez tartozó birtokok részét képezte. A Csákok már említett, valószínűleg itt elhelyezkedő korai várán kívül fontos még megemlíteni, hogy a település a 18. század végétől szintén a legjelentősebb fazekasközpontok közé tartozott.⁶⁸

A VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A vár területén eddig két alkalommal folyt régészeti kutatás. (2. kép) Először az épület helyreállításához kapcsolódóan 1960–1962-ben G. Sándor Máriának nyílt lehetősége ásatást végezni, melynek során elsősorban a belső várat és annak környékét tárták fel. Az épületen belül a helyiségek betöltése mind újkorinak bizonyult, viszont foltokban sikerült megtalálni az eredeti padlószintet. A belső udvar déli felén előkerült az egykori lépcsőfeljáró alapozása, valamint egy kb. 130 cm átmérőjű üreget is találtak, mely valószínűleg ciszterna lehetett. Az épületen kívül nagyobb mértékű volt a kutatás, a keleti homlokzat előtti szakaszon 3 méteres szélességben, északon és délen pedig 7–10 méteres szélességben, teljes felületen feltárták a területet, melynek során elsősorban a 16–17. századi rétegek kerültek elő. Az ásatás nagy eredménye volt az északi oldalon, a kapu előtt, illetve attól nyugatra elhelyezkedő bonyolult védműrendszer feltárása. Szintén újdonság volt a déli torony megtalálása, melynek létezéséről korábban nem tudtak. A vár kora újkori életéhez szolgáltattak további adalékot az ásatás során előkerült, a belső vár köré épült, összedőlt kályhák maradványai. Biztosan középkori réteget egyedül az északi torony előtt, kis

szakaszon sikerült feltárni, ugyanakkor az elővédműrendszer feltöltése is gazdag középkori leletanyagot tartalmazott.⁶⁹

Az erősség területén 2003-ban nyílt újra lehetőség kutatásokat végezni. Ekkor a Feld István vezetésével folyó munkálatok elsősorban a külső várat érintették, illetve falkutatást végeztek a belső várban. A feltárás során részben a korábbi ásatás kutatóárkait meghosszabbítva, részben újakat nyitva határozták meg a vár külső falának egykori alaprajzát. A kutatás eredményeképpen kiderült, hogy a fal viszonylag vékony, kb. 1 m vastagságú, szabálytalan hatszög alakú volt, kisebb kőkoc-kákból készült, az északkeleti részén pedig egy 4×4 m-es kaputorony helyezkedett el. Ezenkívül sikerült megállapítani, hogy a külső vár területén a középkorban a maihoz képest kb. 1,5–2 m-rel mélyebben lehetett a szint, tehát a belső vár akoriban sokkal jobban kiemelkedett környezetéből. (3. kép) Két ponton nyílt lehetőség falkutatásra: a belső vár udvarának déli homlokzatát, valamint a keleti szárny egy kisebb részletét vizsgálták.⁷⁰ Ennek során mintát vettek a belső folyosó falkonzol maradványaiból, melynek dendrokronológiai elemzését Grynaeus András végezte el.⁷¹

⁶¹ B. SZATMÁRI 1975, 277.

⁶² PETÉNYI 2010, 215.

⁶³ KEMECSI 1995, 33.

⁶⁴ SCHMIDTMAYER 2005, 70.

⁶⁵ HARTDÉGEN–RABAZZI 2008

⁶⁶ SCHMIDTMAYER 2005, 70.

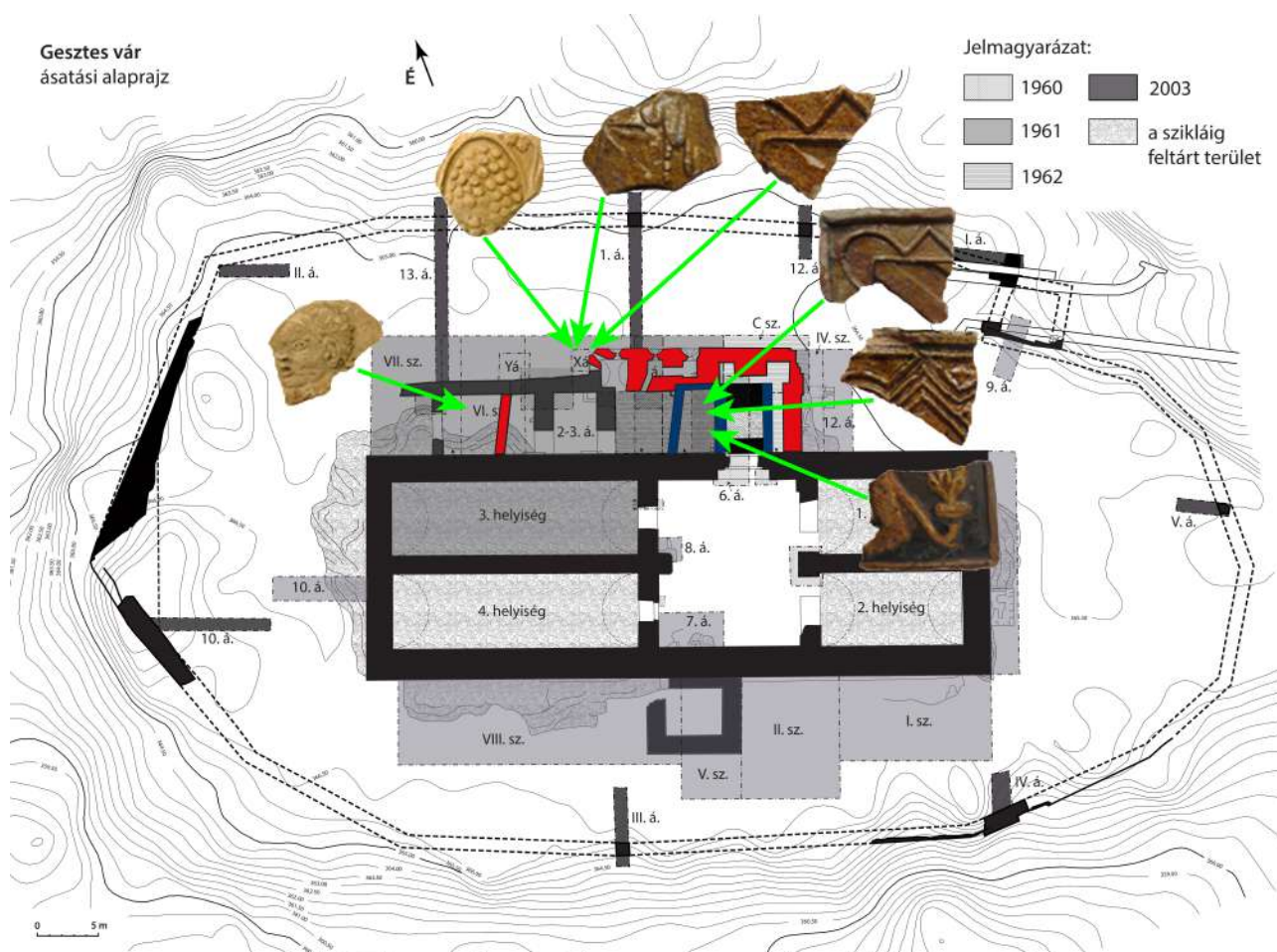
⁶⁷ SCHMIDTMAYER 2005, 54.

⁶⁸ KRESZ 1987

⁶⁹ G. SÁNDOR 1960; G. SÁNDOR 1961; G. SÁNDOR 1962; G. SÁNDOR 1964

⁷⁰ FELD 2003

⁷¹ A pontos korhatározás egyelőre nem volt lehetséges, viszont Vitányvár falkonzoljaival egykorúak a minták. LÁSZLÓ 2016, 166.

2. kép: A feltárások összesítő alaprajza (G. SÁNDOR 1960, 1961, 1962 és FELD 2003 alapján), az építési periódusok és a kályhacsempék előkerülési helye

Fig. 2: Ground plan of the excavations (based on G. SÁNDOR 1960, 1961, 1962 and FELD 2003), the construction periods and the (approximate) location of the stove tiles

A VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A vár kutatásainak köszönhetően ma már elég pontosan felvázolható az építéstörténete, mellyel mindkét ásatásvezető részletesebben foglalkozott a várról szóló munkáiban.⁷² A következőkben az ő megállapításait foglalom össze röviden.

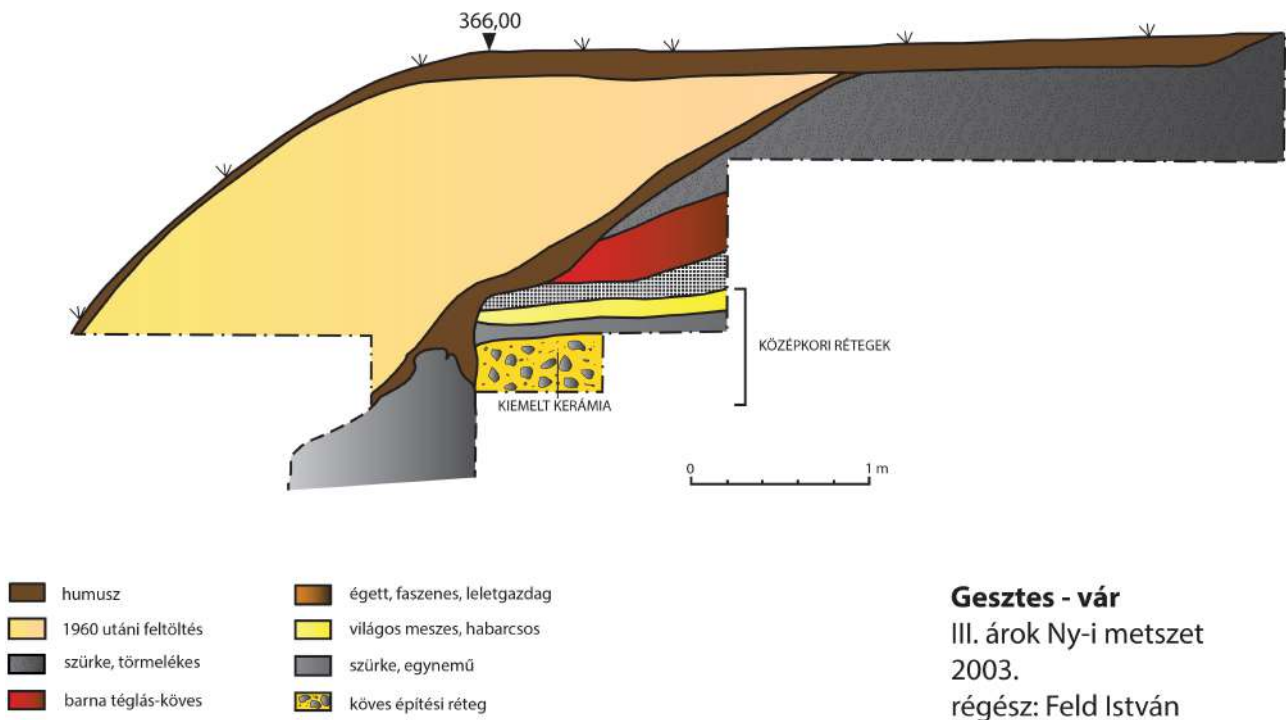
Az 1326-os oklevélben említett vár nem azonos a ma álló épülettel. Bár az ásatásokon nem került elő erre utaló nyom, valószínűsíthető, hogy a korábbi vár a mai helyén állt, és az új építése előtt elbontották, ahhoz hasonlóan, ahogy Diósgyőr esetében már bebizonyosodott. Ezen új vár építési idejéről azonban szintén nem rendelkezünk írott forrással, így csak valószínűsíthető, hogy Nagy

Lajos uralkodásának második felében, esetleg közvetlenül azt követően kezdték el építeni. Viszont az biztosnak tűnik, hogy 1388-ban már állt, mivel Zsigmond és Mária itt tartózkodott.⁷³ Ez az új, ma is álló épület felépítésében nagyon hasonló Nagy Lajos vadászkastélyaihoz, csak némileg redukált változatban, amire a terepviszonyok miatt lehetett szükség. A belső épület téglalap alaprajzú, nyugati szárnya hosszabb, a keleti rövidebb, és köztük egy négyzet alakú, zárt udvar helyezkedik el. Ennek az udvarnak az északi részén nyílik az eredetileg felvonóhídon megközelíthető várkapu.⁷⁴ A kaputól nyugatra a homlokzathoz egy torony kapcsó-

⁷² G. SÁNDOR 1964; G. SÁNDOR 1968; G. SÁNDOR 1975; FELD 2005; FELD 2018

⁷³ FELD 2005, 15–18; SCHMIDTMAYER 2005, 16; FELD 2018, 34.

⁷⁴ FELD 2005, 21–26.

3. kép: A III. árok metszetrajza (FELD 2003 alapján)
 Fig. 3: Section drawing of trench III. (based on FELD 2003)

lódott, melyben az ásátó feltételezése szerint a vár kápolnája helyezkedhetett el.⁷⁵ A belső udvaron körben konzolos folyosó kötötte össze a két szárny emeleti helyiségeit. A konzolok az északi oldalon kőből készültek, viszont a déli részen fából voltak, ami vagy egy építkezés közbeni tervmódosításra, vagy pedig későbbi átépítésre utal. Az épület déli homlokzatához kapcsolódó tornyot csak erről a folyosóról lehetett egykor megközelíteni. Maga a torony később épülhetett a várhoz, mivel saját északi fala van, viszont építési idejét nem sikerült meghatározni. Az épület szárnyai a földszinten két-két helyiségre tagolódtak. Az emeleti rész belső osztása sajnos ismeretlen, ahogy az épület eredeti magassága és lezárása is. A régi ábrázolások és az előkerült nyílászáratok száma alapján egy második emelettel is számolni lehet. Az épület déli homlokzatának keleti felén egy zárterkély lehetett, valamint a nyugati részén is találtak konzolokat, melyek szintén egy zárt erkély vagy egy árnyékszék jelenlétére utalnak.⁷⁶ Ezenkívül a vár északi homlokzatán elhelyezkedő, részben *in situ* megmaradt ablakkeretek érdekesek, melyekhez hasonlóak többek között a visegrádi palotából ismertek,⁷⁷ ahol újabban 1358 utánra keltezik őket.⁷⁸ Az előkerült

gótikus nyílászáratok mind ebben az időszakban készültek. A külső vár 14. századi építésére nem került elő bizonyíték, így nem kizárt, hogy későbbi. Az ásátások során előkerült 15. század végén–16. század elején készült nyílászáratok-törödékek alapján a várat valószínűleg a Somiak kisebb mértékben átépíthették, korszerűsíthették.⁷⁹ Ezt követően a török időkben történtek jelentősebb építkezések. Az ásátó feltételezése szerint még a hosszabb török birtoklás előtt, 1543 és 1558 között kerülhetett sor a belső vár kapujának kettős farkasvermes rendszerrel való megerősítésére. Viszont valószínűleg már a törökökhöz köthető ennek többszintes, kazamatás védműrendszerre bővítése. Ehhez hasonló eddig nem került elő az ország területén, csak keleti párhuzamai ismertek. Szintén a törökökhöz köthető a kapu fölötti két őrfülke építése, melyek az emeleti folyosóról voltak megközelíthetők. G. Sándor Mária szerint a déli torony is ekkor készülhetett, valamint a belső vár körül feltárt kályhákat is a törökök építették. Ezen kályhák jelenléte arra utal, hogy a belső és a külső vár közötti területen ebben az időszakban könnyű szerkezetű házak állhattak. Valószínűleg a 16. században elpusztult a külső várfal egy része

⁷⁵ G. SÁNDOR 1964, 176.

⁷⁶ FELD 2005, 21–27.

⁷⁷ BUZÁS 1990, 30–35.

⁷⁸ TÓTH 2002

⁷⁹ FELD 2005, 27–28.

is az északi oldalon, így föld-fa szerkezetű sáncot készítettek helyette, mellyel egyúttal a szintet is jelentősen megemelték a külső és a belső várfal

között, illetve néhol ágyúpadot is kialakítottak. Az említett belső kapu előtti védműrendszer már ezen szintemelés után készült.⁸⁰

A VÁR KAPCSOLATAI A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN A KERÁMIALELETEK ALAPJÁN⁸¹

A két feltárásból összesen mintegy 22 000 kerámia-töredék⁸² található jelenleg a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében. Az 1960–1962-es ásatás anyagának restaurálása⁸³ és selejtezése is megtörtént a feltárást követő évtizedekben. Ennek során a múzeum egykori aktuális gyakorlata szerint lelettípusok szerint szétválogatták az anyagot. Mindössze egyetlen doboz – melynek tartalmát zacskózáva hagyták – tanúskodik arról, hogy eredetileg ismert volt a szelvényszám és a megtalálás mélysége is. Ezeket az adatokat a metszetrajzokkal összevetve akár lehetőség lehetett volna a leletek pontosabb korhatározására is. A szétválogatott darabok mintegy felén 1-től 400-ig terjedő számozás van, mely abból adódik, hogy a restaurálás során az eredeti zacskókat beszámozták,⁸⁴ és az így kapott számokat feltüntették a leleteken. Azonban a számokat feloldó listának jelenleg csak egy kis része van meg, így az előkerülési helyet ennek megfelelően csak a tárgyak egy részénél lehet beazonosítani.⁸⁵ Ezenfelül néhány esetben, egyes jellegzetes daraboknál az ásatási napló is segítséget nyújt ilyen szempontból. Ez, a múzeum egykori leletkezelő gyakorlatából adódó információvesztés sajnos pótolhatatlan. A 2003-as feltárási kerámiaanyaga (4318 töredék) mosott, de selejtezésére, restaurálására még nem került sor. A várból ismert

kerámiaanyag többsége – az ásatások során feltárt rétegeknek megfelelően – a kora újkorra keltezhető. A leletanyagnak mindössze kb. a 15%-át teszik csak ki az egyértelműen a középkorra keltezhető töredékek.

Az 1960–1962-es ásatás fémleletei közül jelenleg kettő tárgy van restaurálva (egy lakat és egy csontnyelű kés), illetve egy zacskónyi restaurálatlan fémanyag (17 db) van még a múzeumban. Az ásatási és a restaurálási napló tanúsága szerint más fémleletek is előkerültek a feltárási során, azonban azok jelenleg lappanganak.⁸⁶ A 2003-as feltáráson 149 fémleletet találtak, köztük egy 1577-es ezüstpénzt. A darabok restaurálása még nem történt meg, de egyértelműen a középkorra keltezhető lelet nincsen köztük. Az üvegleleteket a régi feltárásból 15, az újból négy töredék képviseli. A kerámia-, üveg- és fémleleteken kívül még néhány festett vakolattöredék is van a leletanyagban, melyek az északi toronyban kerültek elő.⁸⁷ A feltárási során talált kőfaragványok részben visszaépítésre kerültek, részben a várban maradtak. Az ott őrzött darabok felmérését és fotódokumentációját Gál Tibor és Máthé Géza 1982-ben elvégezte, később pedig Feld István foglalkozott az anyaggal,⁸⁸ de teljes körű feldolgozásukra, publikálásukra még nem került sor.

80 G. SÁNDOR 1964, 176–177; G. SÁNDOR 1975, 168; FELD 2005, 30.

81 Ezúton is köszönöm G. Sándor Máriának és Feld István-nak, hogy engedélyezték számomra az ásatásaik során előkerült leletanyag feldolgozását.

82 A ragasztott és a kiegészített tárgyakat egynek számolva.

83 Kiegészített darabok (pl. tál alakú kályhaszemek) csak a kora újkori leletek között vannak.

84 Valószínűleg az azonos feliratú zacskók azonos számot kaptak, mert néhány szám jelentősebb mennyiségű leleten szerepel.

85 A feldolgozás során a számokat feloldó listát többszöri keresés ellenére sem találtuk. 2022 őszén találta meg Deminger Csilla egy részét a múzeumban, melyet ezúton is köszönök neki.

86 Így az ásatási napló alapján hiányzik legalább 3 db pénz, egy török rézbogrács, egy vascsat, egy bronz karkötő, va-

lamint néhány patkó, nyílhegy és vasgolyó. G. SÁNDOR 1961. A restaurálási napló ismert része 57 db fémleletet említ.

87 A vakolattöredékek az északi torony keleti feléből kerültek elő. A darabok 210–260 cm mélyen kerültek elő. 260 cm-es mélységben döngölt agyag szintet találtak, melyre a torony északkeleti sarkában egy kemence épült. (G. SÁNDOR 1961, 9, 36.) Az ásató egy, a toronyban előkerült vakmérnök töredék alapján azt feltételezi, hogy ez a helyiség lehetett egykor a vár kápolnája. (G. SÁNDOR 1968, 176.) Amennyiben a helyiség valóban kápolna volt, akkor hasonló jelenség figyelhető meg Gesztenes is, mint a közeli Csókakő várában. Ott ugyanis a török időszakban szintén egy fűtőberendezést építettek a kápolnába. (HATHÁZI 2010, 144–146.) A gesztenesi leletanyagban összesen 30 db vakolattöredék található. Ezek alapszíne fehér, és vörös, zöld, illetve fekete festett sávok vannak rajtuk.

88 FELD 2005

A következőkben a középkori kerámiaanyagot mutatom be, és megkísérlem felvázolni az előforduló típusok alapján kirajzolódó kapcsolatrendszerét a várnak. A kérdés vizsgálata azért is érdekes, mert az épület különböző tájegységek találkozási pontjánál fekszik, ami felveti a lehetőséget, hogy több terület termékei is eljutottak a várba, több gyártási hely piackörzete metszheti egymást a térségben.⁸⁹ Célszerű lenne a várból származó leleteket összehasonlítani a birtokait képező települések anyagával is, de ahogy láthattuk, egyelőre az uradalom területéről nem áll rendelkezésre ehhez megfelelő leletanyag.⁹⁰ Így a vizsgálatot a tágabb környékről származó, publikált, hasonló korú anyagok alapján tudtam elvégezni, illetve számos, elsősorban az Északkelet-Dunántúlon elhelyezkedő lelőhely feltárási és terepbejárás anyagát tanulmányoztam közvetlenül is.⁹¹

Konyhai kerámia

» Fazekak

A kerámiaanyag legnagyobb részét természetesen a fazéktöredékek alkotják. A fent már említett indokok miatt (rétegviszonyok szinte teljes hiánya) a feldolgozás során kizárólag a jellemzőik alapján lehetett elkülöníteni a középkorra keltezhető darabokat a kora újkoriaktól. Szerencsére az anyag, soványítás, mázhasználat és a formai eltérések miatt ez nem okozott nehézséget, azonban meg kell jegyezni, hogy a 16. században a régebbi és újabb formák, technológiák minden bizonnyal egyszerre voltak jelen, melyek elkülönítésére nem volt lehetőség.

A leletanyag nagyon töredékes, így a középkori anyagban nem sikerült a fazékperemeket aljakkal

összetársítani, aminek a következtében egyetlen edény teljes profilja sem ismert. Ennek megfelelően a típusok elkülönítésénél a Holl Imre által kidolgozott gyakorlatnak⁹² megfelelően a darabok anyaga szolgált a csoportosítás fő támpontjaként, az edények méretarányait nem tudtam figyelembe venni. A csoportok mindegyike már gyorskorongon készült, melyet szabályos formájukon, egyenletes falvastagságukon kívül az aljtöredékeiken látható levágásnyomok is bizonyítanak. Ez egyúttal arra is utal, hogy ezek a fazekak már iparszerűen, elsősorban eladásra készültek.⁹³ A jellegzetes budai fehér kerámia, mely technológiailag már elmáradottabbnak számított a 14. században,⁹⁴ nem képviselteti magát a leletanyagban. Ugyanígy festett példányok sincsenek. A mázas fazekak korhatározása problematikus, elképzelhető, hogy van az anyagban a 16. század első negyedére keltezhető mázas típus, azonban ennek elkülönítése a rétegviszonyok hiányában egyelőre nem sikerült.

A középkori jellegű fazekak eléggé egységesek (kb. 2500 töredék, min. 427 db edény) csak két nagyobb csoportot lehetett köztük egyértelműen elkülöníteni. Egyik csoportjukat a halványsárga, sárgásfehér, illetve világos rózsaszín színű darabok alkotják, melyek néhány esetben helyenként narancssárgára égtek.⁹⁵ A környékbeli hasonló korú leletanyagokban megfigyelhető tendenciának⁹⁶ megfelelően a késő középkori fazekak közül ez a típus képviselteti magát legnagyobb számban (kb. 75%). Az ide sorolható töredékek soványítása általában kissé nagyobb szemcséjű, gyakran fekete szemcséket is tartalmazó homokkal történt, de néhány darabnál ezenkívül nagyon apró kavicsot is használtak. Anyaguk feltűnően hasonlít a várban

89 SCHMIDTMAYER 2015, 13.

90 Egyedül Tátáról áll rendelkezésre nagyobb mennyiségű leletanyag, azonban ez a vizsgált időszakban csak rövid ideig képezte a gesztesi vár birtokát, így inkább csak környékbeli összehasonlító anyagként használok. A környei feltárási anyaga a gesztesi vár anyagához képest korábbi.

91 Ezúton is köszönöm a tatai Kuny Domokos Múzeumnak (Petényi Sándor, Schmidtmayer Richárd), a székesfehérvári Szent István Király Múzeumnak (Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás), az esztergomi Balassa Bálint Múzeumnak (Merczi Mónika, Kocsis Anita), a visegrádi Mátyás Király Múzeumnak (Kocsis Edit), a vespéremi Laczkó Dezső Múzeumnak (Gönczi Vivien, Pátkai Ádám), a szekszárdi Wosinszky Mór Múzeumnak (Vizi Márta), a komáromi Duna Menti Múzeumnak (Csuthy András), a győri Rómer Flóris Múzeumnak (Deák And-

rea), a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrumnak, a Tatabányai Múzeumnak, illetve B. Benkhard Lillának, Benkő Eleknek, Feld Istvánnak, Hatházi Gábornak, Koláth Ágnesnek, Kovács Gyöngyinek, Mordovin Maximnak és Zatykó Csillának, hogy engedélyezték számomra leletanyagaik megtekintését.

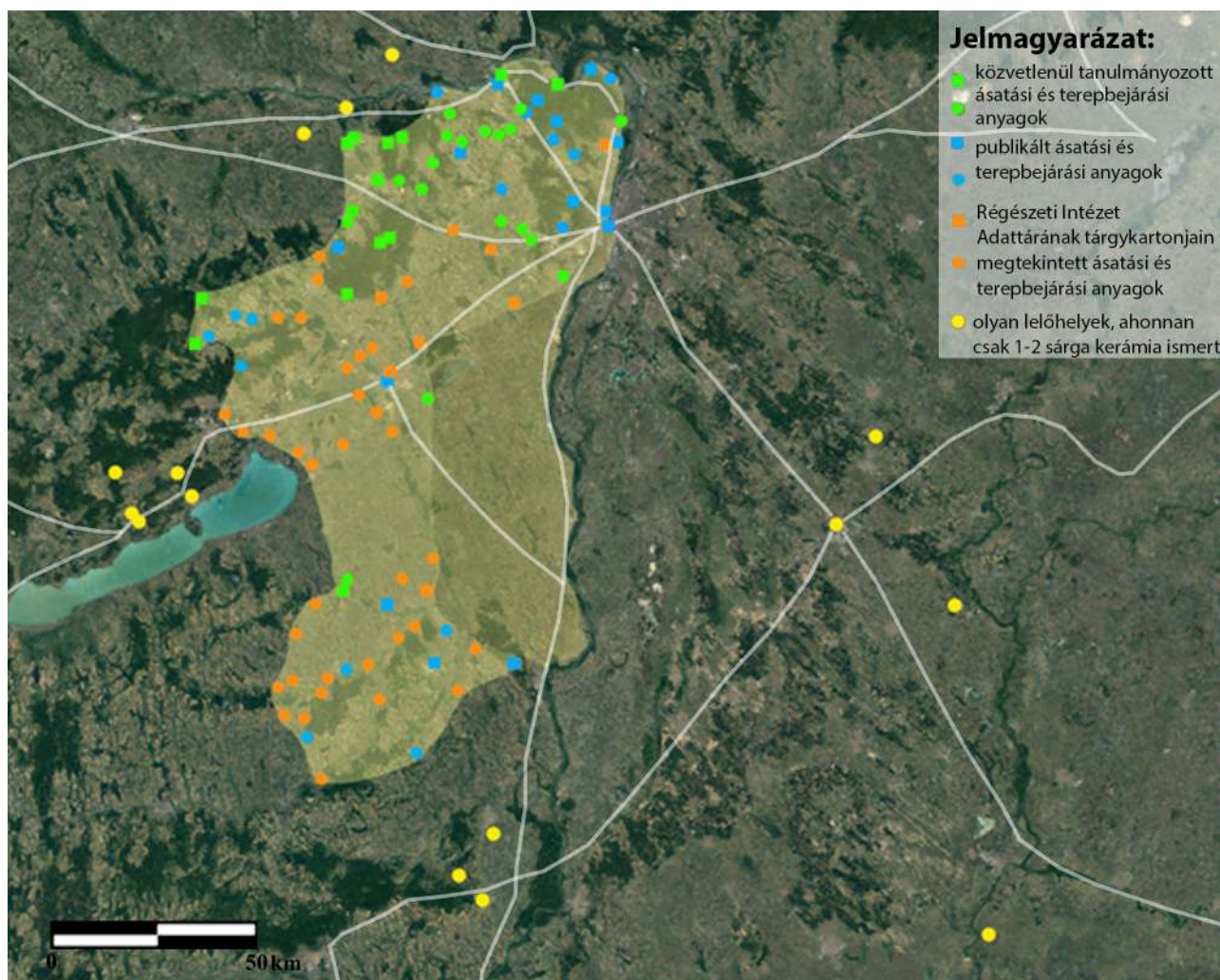
92 HOLL 1952; HOLL 1963

93 PETÉNYI 1996, 23.

94 HOLL 1963, 346.

95 A korszak fazekaskemencéiben az eltérő helyen lévő kerámiák akár különböző színárnyalatot is kaphattak az égetés során (sokszor egy-egy edény is több színben játszik), ezért soroltam ezeket a formailag hasonló, de színárnyalatban néha eltérő darabokat egy csoportba.

96 Pl. KOVÁCS 2018; KOVÁCS 2021a; KOVÁCS 2021b; KOVÁCS 2021c

4. kép: A késő középkori sárga kerámia elterjedési területe (a jelenlegi ismeretek szerint) a főbb útvonalak jelzésszerű jelölésével (sárga színezéssel a regionális piackörzet jelölve, világosabb sárgával adatok hiányában ennek feltételezett kiegészítése a Duna vonaláig)

Fig. 4: The spread of the late medieval yellow pottery (according to the current knowledge), with indications of the main routes (the regional market area is marked in yellow)

előkerült, később tárgyalt Zsigmond kori kályha-csempékéhez. Az ide sorolható darabok méretei széles határok között mozognak: peremátmérőjük 12–30 cm közötti, melyen belül a 16–18 cm a leggyakoribb, aljátérőjük 6–17 cm között mozog, falvastagságuk pedig 0,3–0,7 cm. Az űrtartalom a töredékesség miatt nem volt megállapítható, de a peremátmérők és a párhuzamok alapján 1–25 l közötti lehetett, a többség pedig a 3–5 l-es kategóriába tartozhatott. A darabok peremkiképzése kevésbé változatos, de a kihajló, lehajtott, enyhén legömbölyített forma és ennek variánsai az uralkodók (1–2. tábla), ezenkívül csak néhány hullámosra nyomkodott peremű darab fordul elő. (1. tábla 6) Füle egyik edénynek sem volt.

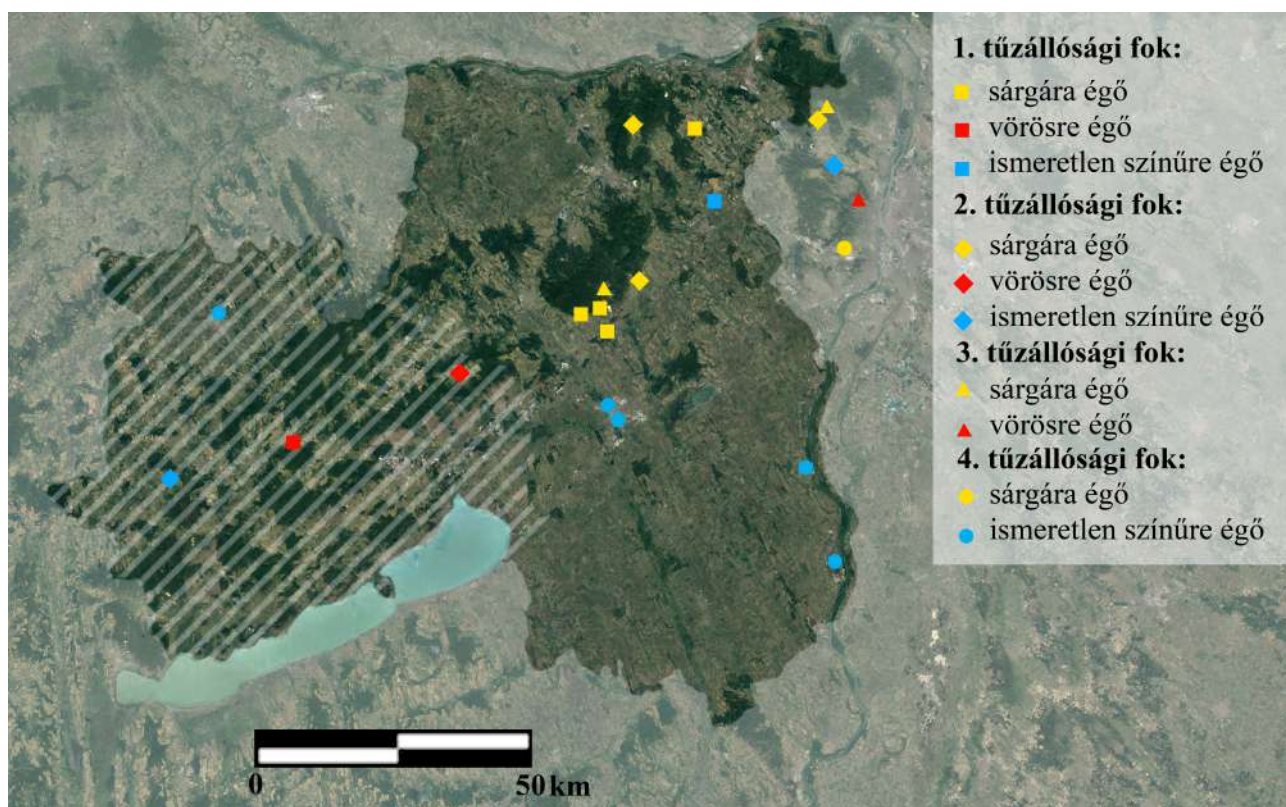
A budai vár anyagában Holl Imre elkülönített egy sárga és rózsaszínű kerámiákból álló csoportot, melyek soványítása a fehér kerámiákéhoz képest kissé durvább, szemcsés. Az ide sorolható edények megjelenése általában a szürke, redukált égetésű (úgynevezett „osztrák”) formákat utánozza. Megfigyelései szerint a budai anyagban ezek a 14. században tűntek fel, és jelenlétük a 15. században is folyamatos volt.⁹⁷ Később ezt a kerámia-csoportot más lelőhelyek anyagában is sikerült kimutatni (pl. ozorai vár,⁹⁸ felsőnyéki vár,⁹⁹ Székesfehérvár¹⁰⁰). Úgy vélem, a gesztesi darabok is ehhez a körhöz tartoznak. Gesztesen – és általában az északkelet-dunántúli késő középkori leletanyagokban – feltűnően magas ezeknek a sárgás

⁹⁷ HOLL 1963, 345–346, 351.

⁹⁸ FELD–GERELYES 1985, 166–169; FELD et al. 1989, 181, 8. kép

⁹⁹ MIKLÓS 1988, 210, 233.

¹⁰⁰ SIKLÓSI 1993, 76, 6–7. kép

5. kép: Agyaggyerőhelyek a Vértes és a Gerecse környékén
 (MATYASOVSKY-PETRIK 1885 és KALECSINSZKY 1905 alapján)

Fig. 5: Clay deposits around the Vértes and Gerecse mountains
 (based on MATYASOVSKY-PETRIK 1885 and KALECSINSZKY 1905)

színű edényeknek az aránya, illetve sárgás színű darabok már a késő Árpád-kori kerámiák között is nagy számban jelen vannak.¹⁰¹ Ez alapján feltételezem, hogy az említett csoport készítési helyét – legalább részben – ezen a területen kell keresni. Kérdéses, hogy ez a sárgás szín az égetés módjából adódik, vagy maga a használt agyag sárgásra égő típus. A századforduló környékén készült gyűjtések alapján a Vértes és a Gerecse lábainál jó minőségű, sárgásra égő tűzálló agyaggyerőhelyek találhatóak. (5. kép)¹⁰² A Vértes déli oldalán fekvő, sárgás színű tűzálló agyagot használta az újkorban a csákvári fazekasság, valamint ezt az agyagot már a római korban is alkalmazták.¹⁰³ Feltételezhető, hogy ez a középkorban sem volt másként, a tárgyalt sárgás csoportot valószínűleg a két hegység környékén,

a helyi agyagból gyárthatták. Erre bizonyítékot a bajna-csimai égetőkemence szolgáltatott, ahol még kiégetetlen edények is előkerültek. Vágner Zsolt ezek égetésével kísérletezve kimutatta, hogy az agyag, melyből készültek, önmagában sárgás színűre ég.¹⁰⁴ A századforduló környéki nyersanyaggyűjtések és a régészeti kutatásokból ismert késő középkori edényégető kemencék, műhelyanyagok alapján (6. kép) a sárgás kerámia gyártásával a Gerecsétől keletre, valamint a Vértes északi és déli lábánál mindenképpen számolni kell.¹⁰⁵ A közölt és az általam tanulmányozott leletek alapján az elterjedési területe is egyre jobban ki-rajzolódik ennek a sárgás, sárgásfehér színű kerámiának (4. kép): elsősorban a Kelet-Dunántúlon volt jellemző, északi elterjedési határa úgy tűnik,

¹⁰¹ Gerecsétől nyugatra: Tata-Kossuth tér 16. (KOVÁCS 2018, 36); Gerecsétől keletre: az MRT 5-höz gyűjtött telepbejárás anyagok alapján (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom); Vértestől délre: a Siklósi-hagyaték tárgyleíró kartonjai alapján (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet Adattára)

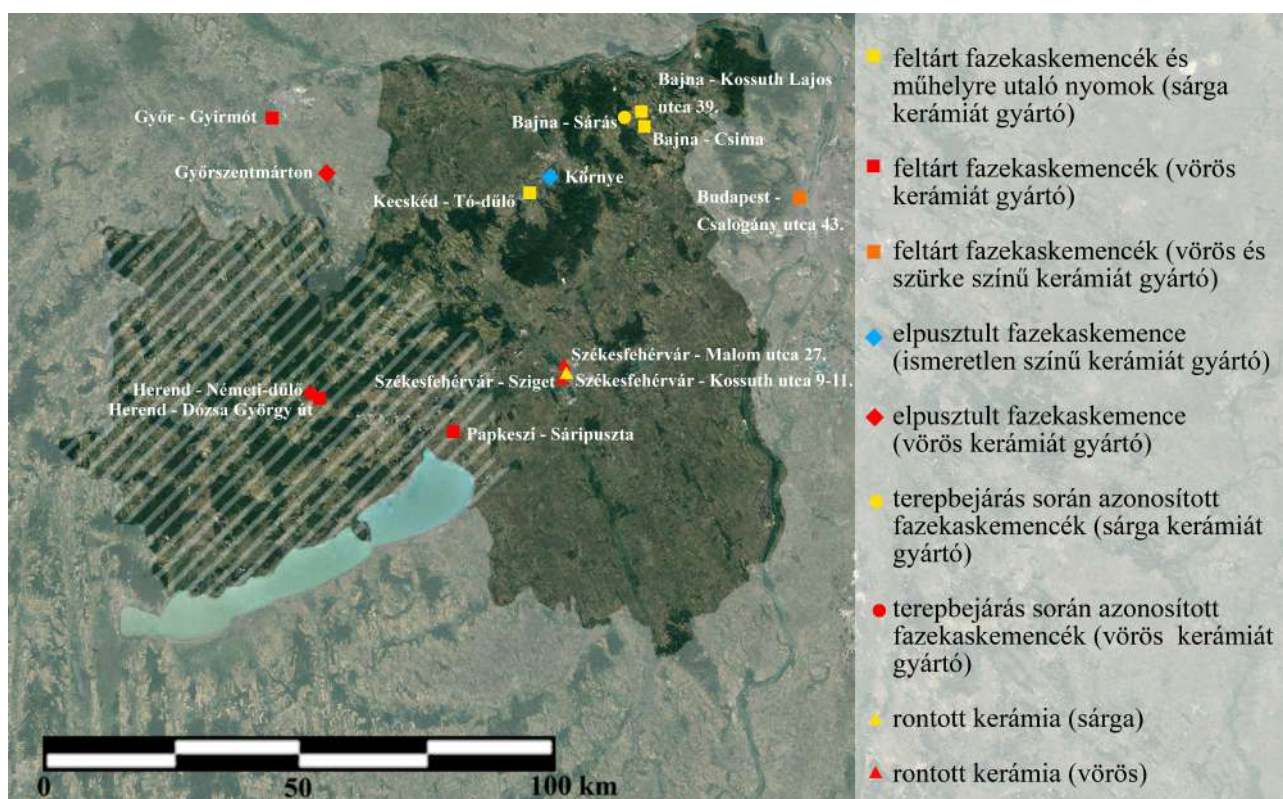
¹⁰² MATYASOVSKY-PETRIK 1885; KALECSINSZKY 1905 alapján (A főzéshez használt kerámiák készítéséhez a tűzálló agyagok sokkal alkalmasabbak. Ilyen

agyaggyerőhelyek a Kárpát-medencében a hegyek lábainál találhatók.)

¹⁰³ CSUPOR-CSUPORNÉ 1998

¹⁰⁴ VÁGNER 2002, 332–333.

¹⁰⁵ Anyagvizsgálatok eddig csak a csókakői vár 15. századi leletanyagán történtek a környéken, mely alapján a Vértes környéki eredetét egyelőre még csak részben sikerült bizonyítani (vö. KOVÁCS 2023).

6. kép: Ismert késő középkori fazekaskemencék és műhelyre utaló nyomok a környéken
Fig. 6: Known late medieval pottery kilns and finds which refers to pottery workshops in the area

7. kép: A gesztesi vár birtokai 1460-ban (SCHMIDTMAYER 2015 alapján)
és a várból származó pecsétminták kapcsolatai
Fig. 7: The estates of the castle of Gesztes in 1460 (after SCHMIDTMAYER 2015)
and the relations of the stamp patterns on the finds from the castle

hogy a Duna vonaláig nyúlt, délen pedig a mai Tolna vármegye közepéig¹⁰⁶ volt jellemző ez az áru. A Dunától keletre nagyon kevés példány jutott el, csak a főbb útvonalak környékéről ismert néhány darab.¹⁰⁷ Nyugaton a Balaton vonalánál csak ritkán jutott tovább ez a termék, a mai Veszprém és Győr-Moson-Sopron vármegyében már a vörös kerámia a domináns.¹⁰⁸

Érdeemes szót ejteni még a fazekak díszítéséről. Nagyobb részüknél a vállon egyszerű, bekarcolt egyenes vonalak, hornyolatok figyelhetők meg. (1. tábla) Néhány edény (kb. 6%) vállán pecséthengerrel készített díszítés található, melyek mintázata az egyszerű függőleges vonalaktól a bonyolultabb, X-ekkel tagolt mintákig terjed. Pecséthengerrel díszített vállú fazekak már a 12–13. században megjelentek osztrák területeken,¹⁰⁹ a 13. század folyamán pedig az ország nyugati peremvidékén (pl. Sopron, Kőszeg), illetve Buda környékén is előfordult néhány ilyen edény, valószínűleg a Duna közvetítő szerepének köszönhetően.¹¹⁰ Holl Imre a 14. századtól már helyi gyártással is számolt, a 15. század második felére pedig a vidéki műhelyek is átvették a technikát, a típus széles körben elterjedt.¹¹¹ A közeli Vértesszentkeresztről származó darabokat a 15. század elejére keltezi az ásató.¹¹² Ezzel szemben az ozorai vár anyagából közölt hasonló fazekak a 15. század végére–16. század elejére datálhatók.¹¹³ A pecsétminták pontos vizsgálatával a különböző lelőhelyekről származó, egy műhelyben készült darabok beazonosítása is lehetségessé válik. A motívumok alapján a gesztesi vár ellátásában úgy tűnik, hogy a Vértestől északra és délre fekvő műhelyek egyaránt részt vettek. Az előbbivel való kapcsolatot a vértesszentkereszti apátságban megjelenő teljesen azonos pecsétminta bizonyítja (2. tábla 6–7), míg utóbbira egy másik, Székesfehérváron és Igaron előforduló motívum (2. tábla 8–10), valamint egy székesfehérvári fazék mintája (2. tábla 11) utal. Utóbbi Gesztesen egy tálon jelenik meg. (2. tábla 10) Ez azért különös, mert

logikai alapon egyszerűbb lenne észak felől ellátni a várat, mint délről átszállítani a hegyen a kerámiát, főleg, hogy mindkét helyen hasonló minőségűt gyártottak. Így talán az, hogy délről is érkezett áru az épületbe, azzal lehet összefüggésben, hogy a vár birtokai közé tartozott a Vértess déli oldalán fekvő Csákvár is. (7. kép)¹¹⁴ Elképzelhető, hogy hasonló helyzet állt fent, mint a sümegi várhoz tartozó Deáki falu esetén, ahol egy 1524-es forrás alapján bizonyos adókedvezményekért cserébe az ottani fazekasok edényeket szolgáltatottak a vár konyhájára.¹¹⁵

Összességében a sárgás színű fazekak eléggé egységes csoportot alkotnak, így a darabok pontosabb, kizárólag formai alapon történő keltezése egyelőre nem volt lehetséges. A szakirodalom alapján valószínűsíthető, hogy a várban a 14. század végétől egészen a 16. század elejéig–közepéig használtak ilyen világos anyagú fazekakat. A jól datálható párhuzamok alapján úgy tűnik, hogy a típus gyártása – valószínűleg a török háborúknak köszönhetően – a 16. század közepe táján megszakt.¹¹⁶

A sárgás anyagú csoporttól élesen elkülöníthető egy másik típus, melynek anyaga vöröses, illetve sötétrozászínes. (3. tábla 3–7) Ezek soványítása is eltér az előző csoportétól, ugyanis az agyaghoz apró kavicsokat kevertek. A fazekak 12–24 cm-es peremátmérőjűek, de többségük a 15–18 cm-es mérettartományba tartozik, aljátmérőjük 6–13 cm, falvastagságuk 0,5–0,6 cm. Az ide sorolható példányoknál csak egyfajta peremkiképzés figyelhető meg, mely minden esetben visszahajtott, az edény falához nyomott, és enyhén legömbölyített. Ezenkívül a darabok peremének belső felén gyakran hornyolat fut, mely valószínűleg a fedő megtartását segítette elő. Fül ennél a csoportnál sem volt megfigyelhető. Ez a fazéktípus is ismert már a szakirodalomban. Hasonló kiképzésű darab – a 15. század második felére, 16. század első felére keltezve – előfordul többek között Sarvalyon,¹¹⁷ illetve

106 Pl. ozorai vár (FELD–GERELYES 1985), felsőnyéki vár (MIKLÓS 1988)

107 SZABÓ 1938; PARÁDI 1963, 17. kép/4.

108 HOLL–PARÁDI 1982a; HOLL–PARÁDI 1982b; KOVALOVSKY 1969; TOMKA 2011

109 CECH 1989, 167–168. és Taf. 1/A3.

110 HOLL 1973, 203–204.; HOLL 1992, 27. és 44–46. kép; TEREI 2010, 25. ábra 7. kép

111 HOLL 1963, 346.; FELD–GERELYES 1985, 166–169.

112 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 33. tábla/1–3, 6–7, 10, 12. kép

113 FELD–GERELYES 1985, 169, 4/4–5. kép

114 Csákvár esetén ugyan egyelőre nincs bizonyíték közép-kori fazekasműhely létezésére, azonban az agyaggyerőhelyek és az újkori csákvári fazekasság megtelepedését figyelembe véve valószínűnek tűnik, hogy a középkorban is történt a területén kerámiagyártás.

115 HOLL–PARÁDI 1982a, 110.

116 Pl. az ozorai vár zárt leletegyütteseiben a típus a 16. század második felében már nem jellemző. FELD et al. 1989, 181.

117 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 154/2.

a Veszprém megyei falvak terepbejárásai anyagában.¹¹⁸ De a típus a Kelet-Dunántúlon is gyakori, így Székesfehérvárról¹¹⁹ és az ozorai várból is közöltek hasonló példányokat, de a vértesi lelőhelyeken (pl. csókakői vár, Vértesszentkereszt,¹²⁰ Vitányvár¹²¹) is előfordul. (8. kép) Az ozorai darabok esetén publikálók megállapították, hogy a típus a Balaton tágabb környékén terjedt el, és legkorábban a 15. század második felétől lehet vele számolni, illetve még a 16. század középső harmadában – második felében is jelen volt a zárt lelet-együttesek tanúsága szerint. Ezenkívül a forma időbeli változását is sikerült regisztrálniuk, a későbbi daraboknál a vállrész hangsúlyosabb, illetve a fedőhorony is csak azoknál jelenik meg.¹²² Gyártásuk eddig a Balatontól északra bizonyított,¹²³ de a vörösre égett agyag könnyebb hozzáférhetősége alapján máshol is elképzelhető. A gesztesi darabok mindezek alapján nagyobb részt már a 16. században készülhettek. Lehetséges, hogy a sárgás edényeket gyártó műhelyek megszűnése után érkeztek nagyobb mennyiségben a várba.

» Bogrács

A leletanyagban ez a jellegzetes Árpád-kori edénytípus mindössze két töredéssel képviselteti magát (3. tábla 1–2), melyek valószínűleg egy edényhez tartoztak. A darabok vörös anyagúak, törésfelületük azonban szürke, soványításuk nagyon durva, apróra tört kavicsal történt. Az edény kézi korongon készülhetett, külső felülete egyenletesre van simítva. A teljes bogrács alakja nem határozható meg, de az edény a Takács Miklós-féle kategóriák¹²⁴ közül az ívelt aljú, fémbográcsot utánzó típusba tartozhatott. A töredékek pereme T alakú, melyet az átszúrt résznél sem vastagítottak meg. Párhuzamai a közeli Kisalföldről ismertek, az ottani lelőhelyek leletanyaga alapján készített kronológiájában Takács Miklós ezt a peremtípust a 13–14. századra keltezte.¹²⁵ A töredékek külső felülete égett, ami bizonyítja, hogy az edényt használták. Az edénytípus gesztesi előfordulása felveti a kérdést, hogy mennyire lehet számolni azzal,

hogy a 14. század végének királyi környezetében még használtak cserépbográcsot. Ez nem tűnik túl valószínűnek, de természetesen nem is zárható ki teljes bizonyossággal. Így a darabot nem lehet a korábbi, Árpád-kori vár elhelyezkedésével kapcsolatban egyértelmű bizonyítékként értékelni.

» Budai vörös lábas

A biztosan középkorra keltezhető lábasokat egy töredék képviseli. A darab vörös anyagú, nagy szemcséjű homokkal és nagyon apró kavicsal soványított. Az edényt kívül fehér engóbréteg, belül pedig sötétzöld máz borítja. Pereme kihajló, megvastagodó, fedő felfekvésére alkalmas, peremátmérője 23 cm. Oldalát enyhe élbordázás díszíti, lábai hiányoznak, de a töredék profilja, magassága alapján egyértelmű, hogy lábas része lehetett. A darab jellemzői alapján a budai vörös kerámia csoportjába sorolható. A típus Holl Imre megállapításai szerint 1460 és 1480 között tűnt fel a budai vár anyagában. A Budán és környékén (Nyék, Pomáz, Visegrád, Esztergom, Vác) nagyobb mennyiségben jelen lévő áru fejlettebb, városi műhely, valószínűleg a budai városi fazekasok terméke lehet.¹²⁶ Távolabbi lelőhelyeken ritkán, és alacsony mennyiségben fordul elő a típus (pl. ozorai vár,¹²⁷ bajnai kastély¹²⁸). (8. kép) Ebbe a körbe illeszkedik a gesztesi vár is, ahova speciális funkciója (ételek pirítására és sütésére használták), illetve magasabb minősége miatt kerülhetett az edény.

» Fedők

A fazekakkal együtt fedőket is használtak a főzés során. A fedők a 13. század közepétől vannak jelen a magyar leletanyagban, valószínűleg nyugati hatásra terjedtek el.¹²⁹ A gesztesi anyag fedői közül szintén anyag alapján különítettem el a középkori jellegűeket (mindössze 10 töredék, melyből 6 db perem-, 3 db fedőgomb-, 1 db palásttöredék). A darabok mindegyike kúpos fedőhöz tartozott, melyek a lapos fedőkkel egyszerre jelentek meg az országban, de később, a középkor folyamán ezek váltak általánossá,¹³⁰ így nem meglepő, hogy a gesztesi

118 Pl. MRT 3, 6. kép/2–3, 35. kép/27–28, 39. kép/23.

119 SIKLÓSI 1982, 1. kép

120 Pl. KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 86.1.312.

121 Pl. LÁSZLÓ 2014, 4. tábla/1.

122 FELD et al. 1989, 180, 5–6. kép; GERELYES–FELD 1986, 174.

123 Herend–Németi dűlő lelőhelyen terepbejárás során ezt a típust gyártó fazekaskemencék maradványait sikerült megfigyelni (Gönczi Vivien és Kovács Bianka Gina terepbejárása, 2022). Németi települést, mellyel

a topográfia azonosítja a lelőhelyet, utoljára 1557-ben említik lakottként, utána elnéptelenedett (MRT 2, 104).

124 TAKÁCS 2010, Abb. 1.

125 TAKÁCS 1993, 13. tábla; TAKÁCS 1996, 168–169.

126 HOLL 1963, 351–352.

127 FELD–GERELYES 1985, 173; FELD et al. 1989, 184–185, 14. kép/1–2.

128 Esztergomi Balassa Bálint Múzeum, leltározatlan (B. Benkhard Lilla ásatási anyaga)

129 FELD 1987, 263.

130 PARÁDI 1958, 158.

késő középkori fedők mindegyike ehhez a típus-hoz tartozik. A példányok sárgásfehéres anyagúak (1. tábla 1–3), soványításuk nagyobb szemű, szemcsés homokkal történt. Anyaguk nagyon hasonlít a sárgás színű fazekakéhoz, így valószínűsíthető, hogy ugyanazon műhelyekben készítették őket. A darabok gyorskorongon készültek, melyet a fedőgombokon látható levágásnyom is bizonyít. Mindhárom fedőgombot szögletes profilúra képezték ki. A peremek között több típus is előfordul, pl. peremén horonnyal tagolt, kiszélesedő, enyhén lekerekített vagy kissé behúzott peremű. A peremek átmérője 15–20 cm közötti, vagyis a kisebb és a közepes méretű fazekakhoz használták őket.

» *Grafitos és szürke, redukált égetésű kerámia*

A leletanyagban egy jól elkülöníthető csoportot alkot a szürke, redukált égetésű, általában grafitos kerámia. Ha a kerámiaedények agyagába grafitot kevernek, azzal az edények néhány tulajdonsága lényegesen megváltoztatható, előnyösebbé tehető. Így mind a főzéshez használt fazekak, mind az öntőtégelyek esetében – melyek a leggyakoribb grafitos anyagú edénytípusok – hasznos, hogy a grafit hatására lényegesen nő az edény hővezető képessége, a hőtágulása viszont csökken, ami javítja az edény ellenálló-képességét a hőmérséklet ingadozásaival szemben. Ezenkívül bizonyos mennyiségű (az edény anyagának kb. 15%-ánál több) grafit hozzáadásával az edény hidrofób lesz, ami a főzőedényeknél és az öntőtégelyeknél is előnyös tulajdonság, illetve a szintén gyakori grafitos anyagú kancsók kedveltségét is megmagyarázza. Mivel a grafit kémiaiilag igazából szén, így a kerámia égetése során teljesen elégne. Ezt a problémát azzal küszöbölték ki, hogy ezeket az edényeket kivétel nélkül redukációs eljárással égették ki, így nem érte oxigén a grafitot, és nem égett el.¹³¹ Magyar területeken sajnos nem volt grafitlelőhely, viszont a mai Ausztria, illetve Csehország déli részén több helyen is előfordult ez a nyersanyag, főként a Duna közelében.¹³² Így nem meglepő, hogy a grafitos kerámia gyártása is elsősorban a Duna mentén elhelyezkedő nagyvárosokban (pl. Bécs, Passau) indult meg, ahova a folyón könnyedén elszállíthatták az alapanyagot. A Duna ezenkívül fontos szerepet játszott ezen kerámia kereskedelmében is, melyet elsősorban vízi útvonalon szállítottak, és így

nyugaton egészen Ulmig, keleten pedig Belgrádig eljutott,¹³³ de elsősorban csak a Dunához közeli lelőhelyeken kerül elő.¹³⁴ A grafitos áru kis mennyiségben már a 9–10. században, és azt követően az Árpád-korban is előfordult a mai Magyarország területén.¹³⁵ Holl Imre kutatásai alapján nagyobb mennyiségű behozataluk a 13. század második felétől kezdődött, de virágkoruk a 15. századra tehető. Valószínűleg már kisebb mértékben, de még az 1541 utáni időszakban is lehet számolni importjukkal.¹³⁶ A grafitos darabokon kívül nagy mennyiségben jelen vannak hasonló formájú, szürke színű, redukált égetésű, de grafitot nem tartalmazó edények is az országban. Éppen emiatt vetődött fel az a lehetőség, hogy a típust helyben, elsősorban a Magyar Királyság északnyugati részén is gyárthatták.¹³⁷ Ennek az árutípusnak egy további jellegzetességét képezik az edények peremére pecsételt bélyegek. Az egyik legfontosabb gyártási hely, Bécs esetében 1431-ből maradt fenn egy rendelet, mely előírta a megfelelő minőségű kerámiák bélyeggel való megjelölését, melynek hitelesítő és minőségjelző szerepe volt. Azonban nem ekkor vezették be ezt a szokást, a leletanyag alapján már korábban is gyakran megjelölték így az árukat, és 1431 után sem volt törvényszerű a használata, elsősorban az export céljára készült edényekre került rá a bélyeg. Ugyanez a rendelet többek között azt is megtiltotta, hogy bekenjék grafittal a nem grafitos anyagú edényeket, és így magasabb áron értéke-sítsék. Azonban a rendelkezést valószínűleg nem mindenki tartotta be, amit az is alátámaszt, hogy 1527-ben megerősítették.¹³⁸

Gesztesen mindössze 32 töredék (min. 17 edény) tartozik ebbe a szürke csoportba, melyek többsége fazék lehetett. A darabok többnyire viszonylag durván, apró kavicsal soványítottak, a többségük grafitot is tartalmaz. A peremtöredékek átmérője 18 és 25 cm, az aljtöredékeké 14,5 és 24 cm közöttiek. A peremek közül sajnos csak három darabon szerepel pecsételt bélyeg (4. tábla 2–4), melyek közül az egyik töredék grafit nélküli. (4. tábla 2) Vizi Márta a Decs-Etén előkerült darabok vizsgálatakor kísérletet végzett, melynek során bebizonyosodott, hogy a fazekak peremének domborúsága, illetve eltérő méretei miatt azonos pecsétlővel eltérő mintát is létre lehet hozni.¹³⁹ Éppen ezért a gesztesi darabok teljes pecsétképe sem vehető ki teljesen, de az

¹³¹ DUMA 1980

¹³² SCHARRER-LIŠKA 2007, 15–16, Abb. 1.

¹³³ VIZI 2000, 177.

¹³⁴ SZABÓ 1938, 103; HOLL 1963, 168.

¹³⁵ Pl. MERVA 2016

¹³⁶ HOLL 2005, 89–90.

¹³⁷ FELD 2008, 310–311.

¹³⁸ HOLL 1963, 166; VIZI 2000, 178.

¹³⁹ VIZI 2000, 182.

biztosnak tűnik, hogy mindhárom esetben a Holl Imre által bécsiként meghatározott¹⁴⁰ pecsét valamilyen variánsáról lehet szó. A darabok korhatározására csak a peremformák alapján nyílik némi lehetőség. A peremek közül csak három darab rendelkezik erőteljesebben megvastagodó, enyhén kihajló széllel, ami az analógiák alapján korábbinak tűnik, mint a másik 11 peremtöredék, melyek sokkal jobban visszahajlanak.¹⁴¹ Az előbbi darabokat véleményem szerint inkább a 15. század első felére lehet keltezni, míg a többi már a 15. század második felére, illetve a 16. századra tehető. Egy töredék tartozik egyértelműen a korai darabok közé: egy anyagában grafitot nem tartalmazó, viszont fényes, grafitos bevonattal ellátott darab. (4. tábla 1) A töredék peremén egy kitüremkedés figyelhető meg, melyen a későbbi pecsétek elődjének tekinthető minta látható. Hasonló edények más lelőhelyeken is előfordulnak, melyek alapján a darabot valószínűleg a 14. századra keltezhetjük.¹⁴²

A többi töredék (3 db) egy nagy méretű kancsóhoz tartozott. (4. tábla 5) Az edény világosszürke anyagú, durván, nagy kavicsdarabokkal soványított, felülete az alját kivéve sötétszürke, grafitos engóbbal van bevonva. A kancsó pereme behúzott, alatta egy borda fut körbe, vállát pedig egy bekarcolt vonal tagolja. Sajnos a megmaradt töredékein nincsen bélyeg. Hasonló edény természetesen több lelőhelyről is ismert, így magyar területről pl. Budáról, Visegrádról és Tatáról. A budai darabot Holl Imre a 16. század végére–17. század elejére keltezi.¹⁴³ A visegrádi töredék tulli analógia alapján a 15. század végére–16. század elejére lett datálva.¹⁴⁴ Ez utóbbira látszik mutatni egy szintén alsó-ausztriai, pénzzel keltezhető edény, mely 1540 körül kerülhetett földbe.¹⁴⁵ Így valószínűleg a gesztesi példány is inkább még a 15. század végén vagy a 16. század első felében érkezhettek a várba.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy bár a várba – valószínűleg a közeli kereskedelmi útvonalaknak köszönhetően – eljutott az ország középső terüle-

tein gyakori grafitos kerámia, de kevés példánnyal képviselteti magát. Természetesen ez az alacsony szám abból is adódhat, hogy az ásatás során nagyrészt csak a török kori szintek lettek feltárva. Az előkerült darabok jellege alapján az árutípus az épület megépülésétől kezdve a 16. század háborús időszakáig kis mennyiségben mindig jelen volt a várban, de természetesen nem zárható ki teljesen a későbbi, a török fennhatóság idejére tehető beáramlása sem, ugyanis ezt már máshol is sikerült bizonyítani.¹⁴⁶

» Asztali kerámia

A jelentős mennyiségű középkori fazéktöredékhez képest a középkori asztali kerámia alig képviselteti magát a leletanyagban. Az ide sorolható töredékek folyadéktárolókhöz, poharakhoz és tálakhoz tartoztak. Az asztali kerámia alacsony számát egyrészt az okozhatja, hogy sokáig asztali használatra inkább fából, illetve előkelő környezetben üvegből és ónból készült edényeket használtak, a kerámiák szerepe a 15. századtól kezdett el nőni.¹⁴⁷ A másik magyarázat az ásatás kiterjedése, hiszen – ahogy a fentiekből kiderült – nem történt meg a vár teljes területének feltárása, illetve a kutatott részekben is nagyrészt csak a török kori szinteket találták meg. Az, hogy a leletanyagból a jellegzetes 15. századi díszedények (külföldi és hazai készítésűek egyaránt) szinte teljesen hiányoznak, a fentiekben kívül talán a vár alsóbbrendű szerepével, nem állandó lakhelyként való használatával is magyarázható.¹⁴⁸ Bár a továbbiakban bemutatott színvonalas kályhák jelenléte talán mégis inkább azt valószínűsíti, hogy nívósabb kerámiát is használhattak a várban, csak az ásatáson ezek nem kerültek elő.

» Folyadéktároló edények

A biztosan középkori jellegű folyadéktárolókhöz tartozó töredékek száma rendkívül alacsony (50 db).¹⁴⁹ A 80%-uk a fazekaknál már megismert sárgás színű, nagy szemcsés soványítású példány.

¹⁴⁰ HOLL 1963, 53–55. kép

¹⁴¹ Pl. TÓTH 2006, 53.

¹⁴² Pl. PILKOVÁ–CHOMA 2011, Tab. 1; HOŠŠO–LESÁK–RESUTÍK 2002, Obr. 5; HOLL 1992, 51. kép

¹⁴³ HOLL 2005, 90; ill. Abb. 50/2.

¹⁴⁴ TÓTH 2006, 54; ill. 125. ábra

¹⁴⁵ STEININGER 1964, Nr. 151.

¹⁴⁶ Pl. Budán (HOLL 2005, 90) és Visegrádon (TÓTH 2006, 54)

¹⁴⁷ HOLL 1992, 26.

¹⁴⁸ Akár az is elképzelhető, hogy az utazó királyi udvar az

asztali edényeket magával hordozta, és ezért található kevesebb ilyen jellegű kerámia az anyagban. (Köszönöm B. Benkhard Lillának, hogy felhívta figyelmemet erre az eshetőségre.)

¹⁴⁹ A folyadéktárolók aljtöredékeinek szétválasztása a fazekalaktól problematikus, nem biztos, hogy az égésnyomok hiánya elég bizonyítéknak tekinthető. Az anyagukban a perem- és oldaltöredékeknél sem mutatkozott szignifikáns különbség, így az alapján sem lehet egyértelműen elkülöníteni a folyadéktárolókhöz tartozó darabokat.

A legtöbb darab egyszerű oldaltöredék, de néhány perem-, illetve fültöredék is van az anyagban. A darabok gyorskorongon készültek. A peremtöredékek, melyek mind kancsókhöz tartoztak, bordázással tagolt szájkiképzéssel rendelkeznek, a fültöredékek kör- vagy enyhén lapított átmetszetűek. Az egyik töredék (5. tábla 1) egyszerűbb profilja és kissé durvább anyaga alapján talán a többinél korábbi keltezést sejtet. A másik, több bordával ellátott típus anyaga némileg finomabb. Formailag hasonló kancsók széles körben ismertek a Dunántúlról sárga (pl. Buda,¹⁵⁰ Ozora,¹⁵¹ Vértesszentkereszt,¹⁵² Tata,¹⁵³ Bajna-Csima¹⁵⁴) és vörös anyagból egyaránt (pl. Kőszeg,¹⁵⁵ Sarvaly,¹⁵⁶ Győrszentmárton,¹⁵⁷ Csepely,¹⁵⁸ Felsődörgicse¹⁵⁹). Az analógiák datálása alapján a gesztesi darabok valószínűleg a 15. század második felére vagy a 16. század első felére keltezhetők.¹⁶⁰

Egy apró kiöntőcső töredék is előkerült (5. tábla 4), mely anyaga alapján szintén a sárgásfehér színű folyadéktárolók csoportjába tartozik. Hasonló kiöntőcsővel rendelkező, kisebb méretű, valószínűleg olaj vagy ecet tárolására használt példányok ismertek Budáról és Sarvalyról.¹⁶¹ A felsorolt darabok mindegyikének oldalát festés vagy más díszítés borította, így nem a konyhai, hanem az asztali kerámia közé sorolták azokat.¹⁶² Lehetséges, hogy a gesztesi töredék is egy hasonló edényhez tartozott, de az sem elképzelhetetlen, hogy egy nagyobb méretű példány része volt, melyhez hasonló Kőszegről,¹⁶³ illetve Sarvalyról került elő.¹⁶⁴ Az edénytípust kisebb mennyiségű savanyúság eltételéhez vagy ecetkészítéshez használhatták.¹⁶⁵ Mindkét típus esetén a párhuzamok a 15. század második felére keltezhetők, de Tatán formája alapján korábbra datálható példány is előfordul.¹⁶⁶

A töredékek kisebb része (10 db) vöröses anyagú, viszonylag durván, nagy szemcséjű homokkal és apró kavicsokkal soványított. (5. tábla 3) A darabok többsége itt fültöredék. A töredékek alapján a vörös anyagú példányok is gyorskorongon készültek. Az egyetlen peremdarab felálló, legömbölyített formájú, alul borda tagolja, egyszerű hurkafüle a peremből indul ki. Hasonló töredékek Kőszegen,¹⁶⁷ illetve Sarvaly¹⁶⁸ és Nagykeszi¹⁶⁹ falvak ásatásain is kerültek elő, melyek a 15. század második felére keltezhetők. A fültöredékek némelyikén lyuk figyelhető meg. A korszak vörös anyagú folyadéktárolóira más lelőhelyeken is jellemző a fül feléig végigfutó lyukasztatás.¹⁷⁰ A párhuzamok alapján valószínűleg a gesztesi darabok is a 15. század második felében készülhettek.

» Poharak

Néhány sárgásfehér színű pohártöredék is található az anyagban (12 db, min. 8 edény). A darabok többségének (5. tábla 5–6, 8–9) hasonló anyaga, de finomabb soványítása (apróbb szemcséjű, részben sötét színű homok) van a sárgás színű fazekakéhoz képest. Peremük kihajló, átmerőjük 10–11 cm-es, oldaluk 0,3 cm vastag, és enyhe bordázással vagy hornyolással díszített. Aljtöredékeik talpgyűrűs kiképzésűek, de egy hullámos díszítéssel ellátott darab is van köztük, átmerőjük 5–5,5 cm, aljukon látszik a gyorskorongról való levágás nyoma. Három töredék (min. 2 edény) egy ennél fehéresebb színű, még finomabb anyagú típushoz tartozik (5. tábla 7, 10), melynek oldaltöredékeit erőteljesebb hornyolás díszíti. Az egyetlen ide sorolható aljtöredék talpkarimája kevésbé hangsúlyos, alján nincs levágásnyom, hanem rücskös. Talpátmerője 4,6 cm, oldalvastagsága 0,3 cm.

150 HOLL 1963, 36. kép, 78. kép 4.

151 FELD–GERELYES 1985, 6. kép 1; FELD et al. 1989, 15. kép 4–6.

152 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 32. tábla 1, 2, 6.

153 Pl. Tata – Kossuth tér 16. (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2016.13.4.169, 196.)

154 PETÉNYI 1996, 95–96. kép

155 HOLL 1992, 57. kép 9–10, 67. kép 1.

156 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 47/1, Abb. 158/4, Abb. 168/2, Abb. 169/2, Abb. 171/2, Abb. 172/2.

157 TAKÁCS 2021

158 KOVALOVSKI 1969, 33. kép/jobbs alsó

159 PINTÉR 2006, 15. kép

160 Pl. HOLL 1963, 351; FELD et al. 1989, 186–187.

161 HOLL 1963, 353, ill. 45. kép; HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 48/2.

162 HOLL–PARÁDI 1982a, 100.

163 HOLL 1992, 133. kép 1–2.

164 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 47/2–3, Abb. 48/3, ill. Abb. 158/3, 5.

165 KOLLÁTH et al. 2021; Az újkorban a hasonló kerámiákat (a kiöntőcsöves kantákat) ecetes vagy savanyító edényként használták (LAJKÓ 2015, 133; IGAZ–KRESZ 1965, 111–112)

166 Tata – Kálvária-domb (KDM Régészeti Gyűjtemény, leltározatlan)

167 HOLL 1992, 69. kép 1.

168 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 158/4.

169 HOLL–PARÁDI 1982b, 11. kép 1.

170 Pl. Sarvaly (Holl–Parádi 1982a, Abb. 60/1.), Tata – Kossuth tér 16. (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2016.13.4.268.)

A késő középkorra jellemző, hogy minden térségben más formájú poharakat gyártottak.¹⁷¹ A gesztesi poharak formailag egy típusba tartoznak. A sárgás színű darabokhoz hasonló anyagú és formájú poharak széles körben előfordulnak a tágabb környék lelőhelyein,¹⁷² valószínűsíthető, hogy esetükben is a sárgás színű edényeket gyártó műhelyek termékeiről van szó. A finomabb, fehér színű poharak képviselői a környékről is ismertek (pl. Vértesszentkereszt,¹⁷³ tatai vár,¹⁷⁴ Bajna-Csima¹⁷⁵), de Budán is gyakoriak, és távolabbról is került már elő példányuk (pl. ozorai vár). Ez utóbbit publikálói a budai városi fazekasság termékeként határozták meg.¹⁷⁶ Ezt látszik megerősíteni a gesztesi példány rücskös alja, mely arra utal, hogy a korongról nem levágták, hanem leemelték a darabot. Ez a jelenség Holl Imre megállapítása alapján a 15. századi budai fehér poharaknál is előfordul.¹⁷⁷ Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a Bajna-csimei fazekaskemencék anyagában is megjelenik a típus.¹⁷⁸ A gesztesi példányok anyaga hasonló, de véleményem szerint nem tűnik teljesen azonosnak a Buda környéki fehér kerámiákéval. Elképzelhetőnek tartom, hogy Bajna környékén is gyártották a típust, de ebben a kérdésben csak az ott feltárt fazekaskemencék leletanyagának részletes feldolgozása fog megoldást hozni. Így a gesztesi darabok készítése helyét a fentieknek megfelelő bizonytalansággal valószínűleg Buda vagy Bajna környékén kell keresni.

» Tálak

Az asztali edények utolsó csoportját két mázatlan, pecsételéssel díszített tál töredékei képviselik. Az egyik finomabb anyagú, rózsaszínes-sárga színű, széles peremét háromszög alakú mintával díszítették, oldalán pedig négyzet, illetve levél alakú pecsétbenyomások szerepelnek. (5. tábla 11) Ez utóbbihoz hasonló levelek budai darabokon¹⁷⁹ és székesfehérvári töredéken¹⁸⁰ is feltűnnek, míg

a háromszög mintával a budaiakon kívül nagykanizsai példányokon is találkozhatunk.¹⁸¹ A másik gesztesi töredék (2. tábla 11) anyaga szintén sárgás, de soványítása kissé durvább, nagyobb szemcséjű homokkal történt, pereme pedig jóval keskenyebb a másik példányénál. A díszítések nem csak a belsőjét, hanem a külső felületét is befedik. Egy keretbe foglalt, X-et formáló pecséten kívül megjelenik rajta egy a már bemutatott háromszög alakúhoz hasonló pecsétminta is, de ezek elhelyezése sokkal esetlegesebbnek, koncepció nélkülinek tűnik. Külső felén szintén a háromszöges minta szerepel, illetve feltűnik rajta egy, a fazekakról ismert körpecsétlővel készült díszítés is. Ez arra utal, hogy a műhelyben, ahol a tálát készítették, pecsételt vállú fazekakat is gyártottak, amit egy azonos mintával díszített székesfehérvári fazék támaszt alá. (2. tábla 12)¹⁸²

Az országban más lelőhelyeken is előfordulnak pecsételéssel díszített asztali kerámiák. Négy tárgy-típuson lehet megfigyelni a minták előfordulását: a leggyakoribbak a pecsételt poharak és tálak, illetve néha a kancsókat és a fedőket is díszítették. Ezen asztali kerámiák elterjedési területe sokkal nagyobb, mint a már tárgyalt pecsételt vállú fazekaké, úgy tűnik, hogy míg a főzőedények ily módon való díszítése csak az északkelet-dunántúli fazekasok repertoárjába tartozott, addig az asztalra kerülő edények pecsételése Dunántúl¹⁸³ és az ország más részein¹⁸⁴ is hódított. Az ismert edények és töredékek több különböző műhely szétválasztását teszik lehetővé. Holl Imre a budai anyagok vizsgálata során az asztali edények között először kettő pecsételéssel díszített csoportot tudott elkülöníteni (budai díszkerámia I–II. csoport): az egyikbe a fehér vagy sárgás anyagú, mázas, illetve mázatlan darabok, a másikba a vörös anyagú, fehér engóbos, mázas poharak és tálak tartoznak.¹⁸⁵ Később ez más típusokkal is kiegészült, melyek a budai várban kis számban, de képviseltették magukat.¹⁸⁶

171 FELD–GERELYES 1985, 173.

172 Pl. Várgesztes–Kisvár (KOVÁCS 2021a, 1. kép/3); tatai vár (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 69.1.2), Tata – Kossuth tér 16. (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2016.13.29.42); Székesfehérvár – Szent Anna-kápolna (SIKLÓSI 1993, 7. kép)

173 LÁSZLÓ–SCHMIDTMAYER 2008, 41. kép

174 KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 77.4.2.

175 PETÉNYI 1996, 88. kép

176 FELD–GERELYES 1985, 173, 8. kép/3.

177 HOLL 1963, 351.

178 PETÉNYI 1996, 25, 88. kép

179 HOLL 1963, 54. kép

180 Székesfehérvár-Sziget (johannita kolostor) lelőhelyről: HUN-REN BTK Régészeti Intézet, Siklósi-hagyaték karton (Szent István Király Múzeum Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 79.215.)

181 PARÁDI 1965, 53. ábra/8.

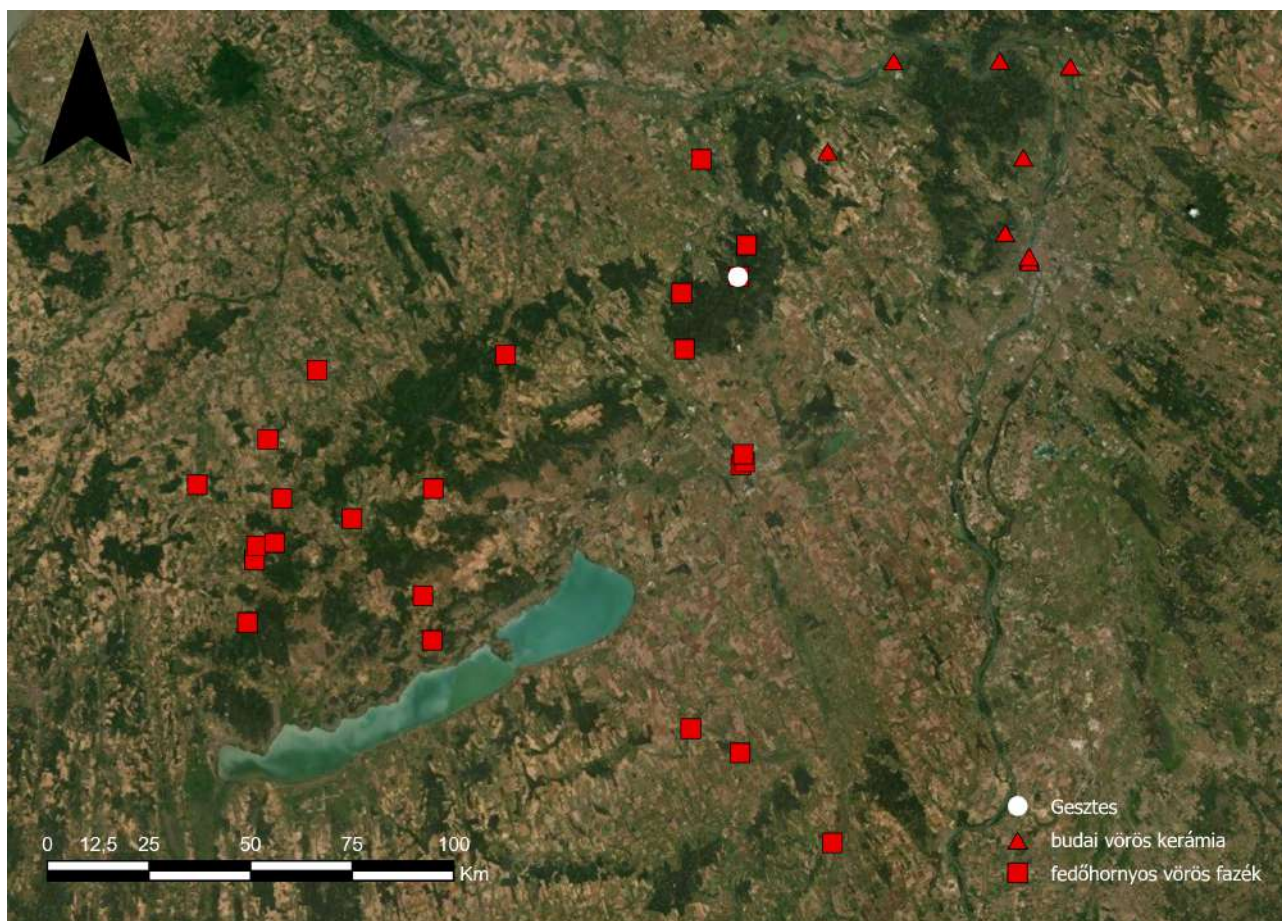
182 Székesfehérvár – Szűcs Gyula utca: HUN-REN BTK, Régészeti Intézet Adattára karton (Szent István Király Múzeum Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 55.196.1.)

183 Pl. PARÁDI 1965, 163; KOVÁCS 2021b, 267–272.

184 Pl. HOŠŠO 1983, Obr. 3; HOŠŠO 1984, 136–147; BENCZE 2008; BENKŐ 2004, 4. tábla/12.

185 HOLL 1963, 355.

186 HOLL 2005, 377–382.

8. kép: A vörös anyagú kerámiatípusok elterjedése
Fig. 8: The spread of red ceramic types

A gesztési darabok tulajdonságai alapján az I. csoportba sorolhatók. E csoport mázas képviselői úgy tűnik, hogy nagyrészt a *Medium Regni* területére koncentrálnak,¹⁸⁷ viszont mázatlan változataik távolabb is megjelennek.¹⁸⁸ Míg a mázas darabok minőségük és elterjedési területük alapján is valószínűleg budai mesterek termékei lehetnek, addig a mázatlan példányoknál ez nem egyértelmű. Mivel a két gesztési tál anyaga és színvonala nagyon hasonlít a környék pecsételt vállú fazekaiéhoz, így úgy vélem, hogy helyi műhelyben készülhettek.¹⁸⁹

Kályhas kerámia¹⁹⁰

A középkori kerámia-leletanyag jelentős részét a kályhaelemek alkotják, melyek nagyjából kályhaszemek töredékei, de kisebb mennyiségben a kályhacsempék is képviseltetik magukat.

Gesztésen viszonylag kevés középkori kályhacsempetöredék került elő (124 db). A töredékek azonban jellegzetesek, így több egykori kályha darabjait is el lehetett különíteni a csempék anyaga, készítéstechnikája, illetve analógiái alapján. Sajnos egy-egy kályhacsempetípust általában csak 1-2 töredék képvisel.

» Nagy Lajos-kori vagy kora Zsigmond-kori mérműves kályha

A legkorábbi kályhához tartozó töredékek többsége négyzetes, áttört előlapú csempéhez tartozott, melyek zárt, tál alakú hátrésszel rendelkeztek. (6. tábla 3–6) Az előlapjukat egyszerű, négykaréjos mérmű díszítette, melynek kerete tagolt volt. A töredékek halványsárga anyagúak, soványításuk durvább, szemcsés homokkal történt. A darabok

¹⁸⁷ HOLL 1963, 362–364.

¹⁸⁸ Közlött mázatlan darabok a *Medium Regni* területéről: budai királyi palota (HOLL 2005, Abb. 41.); pomázi kastély (MRT 7, 49. tábla/12–13); Esztergom-Helemba-sziget (helyi, nem budai műhely termékének gondolják)

(PARÁDI 1965, 159, 51. kép); Közlött mázatlan darab távolabbi lelőhelyről: Iváncsa (HOLL 1963, 65. kép)

¹⁸⁹ Anyaga és színvonala is nagyon hasonlít a környék pecsételt vállú fazekaiéhoz.

¹⁹⁰ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kocsis Editnek a darabok meghatározásában nyújtott segítségéért.

falvastagsága viszonylag nagy (kb. 1-1,2 cm), az előlap oldalhosszúsága 25 cm, a hátrész egyik darabnál sincs meg teljesen, de az aljának átmérője 15 cm-es volt, így a mélysége 20 és 25 cm közötti lehetett. A keretek kialakítása eléggé egyenetlen, az előlap és a hátrész összeillesztéséhez sok plusz agyagot nyomkodtak a csempe belsejébe. A darabok előlapján a mérműves díszítés késsel lett kialakítva. A töredékeket elég jó minőségű, vastag máz borítja, bár nem minden esetben fedi be teljesen, egységesen őket. Azokon a felületeken, melyeket nem fedett be a máz, a csempék anyaga minden esetben sötétebbre (narancs-, illetve vöröses színűre) égett. A töredékeket borító mázak színe változatos: a világoszöldtől a sötétzöldön át a barnáig nyúlik a színskála, illetve mázatlan darab is előfordul, ami tovább növelhette az egykori kályha sokszínűségét. Hasonló kialakítású csempék több lelőhelyről is ismertek, így Budáról,¹⁹¹ Visegrádról,¹⁹² Diósgyőrről,¹⁹³ illetve kolostori környezetből is (székesfehérvári johannita rendház¹⁹⁴ és Vértesszentkereszt¹⁹⁵), bár ezek anyaga, profilja, illetve a legutóbbinak a mérete is jelentősen eltér a gesztesi példányokétól. A leletanyagban a már bemutatott típuson kívül még kettő másikat lehetett rekonstruálni, melyek szintén ehhez a kályhához tartozhattak. Az egyik egy sarokcsempe (6. tábla 2), mely egyik felének kialakítása teljesen megegyezik a négyzetes típusával. Ehhez kapcsolódik egy dongás félcsempe, melyet két függőleges oldalán a négykaréjos darabokéhoz hasonló orrtag díszít. Hasonló kialakítású sarokcsempét sikerült Diósgyőrön is rekonstruálni.¹⁹⁶ A másik típus egyetlen példányát (6. tábla 1) a darab anyaga, máza, illetve készítési módja alapján lehetett ehhez a kályhához kapcsolni. A töredék dongás kialakítású, felső részét pedig áttört mérmű díszíti, melynek mintázata szintén késsel vagdosták ki. A darabnak pontos párhuzama egyelőre nem ismert. A feljebb felsorolt analógiák többségét Nagy Lajos uralkodásának idejére lehet keltezni. A legkorábbi ezek közül a visegrádi kályha volt, melyet az 1360-as években már el is bontottak, vagyis még előtte, az 1340-es vagy az 1350-es években kerülhetett sor a felállítására.¹⁹⁷ Ezzel szemben az említett diósgyőri kályhát 1370 és 1382 között építhették. A budai és a székesfehérvári darabok is inkább erre az időszakra utalnak. Egyedül a vértesszentkereszt csempe korhatáro-

zása tér el ezektől, mely az ásató szerint egy Nagy Lajos-kori hagyományokat folytató Zsigmond-kori műhely terméke lehet. Holl Imre újabb munkájában ezt a datálást megkérdőjelezte, és feltételeSEN a kolostor Nagy Lajos-kori átépítéséhez kötötte a darabot, de elismerte azt is, hogy a típus egyszerűsége miatt később is ismert lehetett.¹⁹⁸ Mindezek alapján a gesztesi darabok korhatározása sem egyszerű. Mint említettem, a felhozott párhuzamok nem tekinthetők pontos analógiáknak, mind technológiailag, mind formailag megfigyelhető bizonyos eltérés közöttük. Így a gesztesi kályha építési idejére csak egy bővebb időintervallumot lehet megadni, miszerint a kályhát 1370 és 1405 között állíthatták.

» Zsigmond-kori címeres kályha

A kályhacsempe-töredékek nagy része biztosan a Zsigmond-korra keltezhető. (7–8. tábla) Ezek a darabok formailag eléggé változatosak, de anyaguk, minőségük és készítési technológiájuk azonos. A töredékek anyaga halványsárga, de sok esetben nem egyenletesen égett át, így a törésfelület közepe vagy egyik fele általában vörös. Az agyag soványítása viszonylag durva, szemcsés homokkal, illetve nagyon apró kavicsokkal történt. A darabok előlapjának vastagsága 0,6–0,7 cm, a csempék széleit pedig kb. 1 cm vastag, egyszerű léckeret zárja le, melyet részben az előlap felhajításával, részben a hátrész hozzátapasztásával alakítottak ki. A hátrészt, mely 0,8–0,9 cm vastagságú, az előlap hátoldalához plusz agyag odatapasztásával rögzítették. A töredékek egy részét barnássárga vagy zöld máz borítja, mely minden esetben engőb nélkül került az agyagra. Mind a sárga, mind a zöld mázban nagy, barna szemcsék figyelhetők meg, mely a gesztesi kályhacsempe-töredékek közül csak ezekre a darabokra jellemző. A töredékeken egyértelműen megfigyelhetők a kályhák használatának jelei: a legtöbb darab hátulján különböző erősségű égésnyomok vannak, míg némelyik hátsó fele csak vörösre égett. Ezenkívül van néhány olyan töredék is, melyeken nincsenek ilyen nyomok. Ez az egyes kályhacsempék kályhán belüli elhelyezkedéséből adódhat, ugyanis lehettek a kályhának olyan részei, melyeket szinte egyáltalán nem ért a füst.

Az ebbe a csoportba sorolt töredékek egy része (9 db) mázatlan. Ezek közül a legszebb darab egy

191 HOLL 2007, 222; ill. 2. kép 2.

192 KOCSIS–SABJÁN 1998, 13–14, ill. XII. tábla 34 (az ún. áttört liliomos csoport III/2. számú típusa); KOCSIS 2010, 366–367.

193 BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2007, 31; ill. 37. kép

194 HOLL 2007, 222; ill. 2. kép 6.

195 MEZŐSINÉ KOZÁK 1984, 195, ill. 3. kép 1.

196 BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2007, XXXVII. tábla

197 KOCSIS 2010, 365–366.

198 HOLL 2007, 222.

szerecsenfejes kályhacsempe töredéke (7. tábla 3), melyből sajnos csak maga a szerecsenfej maradt meg. Ennek a típusnak mázas változata több lelőhelyről is ismert, így Budáról a palotából, a Mária Magdolna templom környékéről és a Szentpéter-mártír külvárosból, illetve Pomáztól és Vértesszentkeresztről.¹⁹⁹ Az analógiák alapján a töredék egy dongás hátú, téglalap formájú csempéhez tartozhatott, mely egy sarokcsempe része lehetett. Az előkerült hasonló darabok egy része – így a Szentpéter-mártír külvárosban talált töredékek – még az Anjou-korra keltezhető. A darabokon látható címert Végh András Szerecsen Jakab és János pénzverő kamaraispánokhoz kötötte, bár címerük nem ismert.²⁰⁰ Az általuk veretett szerecsenfejes dénárokat 1366 és 1385 között használták, így az előkerült többi lelettel összhangban Végh a késő Anjou-korra keltezte ezeket a darabokat. Azonban a budai palotában előkerült példányok mind méretükben, mind plasztikai részleteikben eltérnek az előbbi daraboktól. Ezek Holl Imre szerint már egyértelműen a Zsigmond-korra keltezhetőek, így ő a Zsigmond-kori I. csoportba sorolta a típust (20. típus), ami 1401/1402 előtt készült. Viszont fontos megemlíteni, hogy a vértesszentkereszti darab bizonyítja, hogy a típust később is felhasználták.²⁰¹ A gesztesi töredék mérete és megformálása egyértelműen a későbbi, budai darabokhoz hasonló, valamint anyaga is azonos a többi gesztesi, Zsigmond idejére keltezhető töredékével, így minden bizonyítással ez a csempe is a Zsigmond-korra datálható.

Szintén mázatlan két szőlőfürtöt ábrázoló töredék. (7. tábla 4–5) A szőlőindás díszítésű kályhacsempéknek több típusa is ismert,²⁰² azonban a gesztesi darabok – az egyiken található kis levélké alapján – talán egy Vértesszentkereszt előkerült, háromszögletű oromcsempéhez hasonló csempék részeit alkothatták,²⁰³ de egy másik, négyzetes típushoz való tartozásukat sem lehet teljesen kizárni. Ez utóbbira utalhat egy szintén mázatlan töredék is, mely a többitől eltérően kettes kerettel rendelkezik. E négyzetes típus mázas változatai a budai palotából és Vértesszentkeresztről, mázatlan, szürke, redukált égetésű darabjai

pedig Pestről ismertek.²⁰⁴ Mezősiné Kozák Éva az előbbi, csak Vértesszentkereszt előforduló típust a Zsigmond kori I., míg a másikat a II. csoportba sorolta.²⁰⁵ Holl Imre újabb munkájában már mindkét típust az I. csoporthoz rendelte (24. és 25. típus).²⁰⁶

Az utolsó mázatlan töredék egy négyzetes csempe sarka (7. tábla 6), melyen sárkányfej látható. A darab valószínűleg egy, a Holl Imre által a késő Zsigmond-korra keltezett, két összefonódó sárkányt ábrázoló csempe töredéke lehet (IV. csoport 2. típus). A típus mázas példányai a budai palotában és Pomázon is előkerültek.²⁰⁷

A mázas töredékek egyik legérdekesebb csoportját mindössze két töredék alkotja (7. tábla 1–2), melyek vakmértűves, háromszögletű oromcsempéhez tartoztak, amit forgó halhólyagok díszítettek. A töredékeket fűzőld máz borítja, viszont anyaguk kicsit eltér az eddig tárgyalt csempékétől, inkább fehéres színű, így a világos máz jobban tudott rajta érvényesülni. A csempét Holl Imre a kora Zsigmond-korra, 1387 és 1408 közé keltezte (I. csoport 8. típus).²⁰⁸ Párhuzamai a budai palotából, Visegrádról, a várpalotai várból és a budai Szentpéter-mártír külvárosból ismertek.²⁰⁹ A visegrádi Fellegvárban előkerült példányokat Kocsis Edit már a késő Zsigmond-korra keltezte.²¹⁰ A gesztesi töredékkel kapcsolatban érdekes, hogy a vár közelében elhelyezkedő Kisvár épületében a típus több példánya is előkerült. Itt a kályha alapját is sikerült feltárni, azonban az ásatási megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy abba soha nem gyűjtöttak be.²¹¹ Korábban ezekkel kapcsolatban feltételeztem, hogy a nagyvárból vihették le a Kisvárba a csempéket, és használták fel másodlagosan.²¹² Azóta kiderült, hogy egyrészt a nagyvári példányok anyaga jóval világosabb, mázuk kicsit eltérő színű. Másrészt méretük is különbözik, és biztosan más nyomódúccal készültek, hiszen a kisvári darabok mintája sokkal elmosódottabb, kevésbé domborodik ki. Továbbá a nagyvári töredékek belsején erőteljes, a használatból adódó koromnyomok vannak. A kisvári példányoknál ezzel szemben csak másodlagos égésnyomok figyelhetők meg, ezért sem tartom valószínűnek, hogy használtan kerültek volna az

199 HOLL 1990, 83, ill. 30. és 32. kép; HOLL 2002, 357, 362, ill. 14. kép; VÉGH 2002, 620, ill. 5. kép 2.

200 VÉGH 2002, 620, ill. 5. kép 2.

201 HOLL 2002, 362.

202 Pl. BOLDIZSÁR 2012

203 MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 184, ill. 2. kép 3.

204 HOLL 2002, 357, ill. 2. és 3. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 186, ill. 3. kép 2.

205 MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 184, 186.

206 HOLL 2002, 357.

207 HOLL 1958, 243, ill. 57. kép

208 HOLL 1958, 228.

209 HOLL 1958, 228, ill. 34. kép; HOLL 1984, 4. ábra; HOLL 2002, 364; VÉGH 2002, 621, ill. 9. kép

210 KOCSIS 2006, 132, ill. 36. kép

211 KOVÁCS 2021a

212 KOVÁCS 2014, 237; KOVÁCS 2016, 173.

épületbe. A kisvári példányok összességében véve rosszabb minőségűnek, inkább utánzatnak tűnnek, akár a későbbi gyártást sem zárom ki esetükben.²¹³

A barnássárga mázas töredékek közül az egyik egy sisakot ábrázol (8. tábla 1), mely egy téglalap alakú csempe része lehetett. Ezt a darabot G. Sándor Mária egyik tanulmányában már közzétette, és Nagy Lajos címerének töredékeként értékelte azt.²¹⁴ Azóta Holl Imre is megvizsgálta a töredéket, és úgy véli, hogy a darab talán az Eberhard-címer része lehetett (I. csoport 15. típus), melynek csempéken való használatát legkésőbb 1400-tól már indokoltnak tartja.²¹⁵ Azt, hogy a töredék egy ilyen csempéhez tartozhatott, megerősíti a címerpajzsban egy apró töredéke is. Végh András megkérdőjelezte Holl Imre azonosítását: szerinte már Vilmos pécsi püspök – aki 1374-ben halt meg – is ugyanezt a címet használta, valamint azt is kérdésesnek tartja, hogy ábrázoltak-e még a Zsigmond-kori kályhacsempéken akkor már elavultnak számító csöbörsisakot.²¹⁶ A gesztési példány esetében azonban több mint valószínűnek tűnik a Zsigmond-kori keltezés, hiszen a csempe minden jellemzője szépen illeszkedik a most tárgyalt csoportba.

Két másik, barnássárga mázas töredék (8. tábla 4, 7) is címeres csempéhez tartozhatott, melyek Holl Imre szerint Ozorai Pipó címerét ábrázolhatták. Ő a darabokat 1404 és 1426 közé keltezi.²¹⁷ Szintén címeret ábrázolhatott egy harmadik hasonló töredék is. (8. tábla 8)

Ebbe a csoportba sorolható további kettő, orosz lánt ábrázoló töredék (8. tábla 2–3): az egyiket valamikor zöld máz borította, a másikat pedig a már ismert barnássárga. A csempék valószínűleg a két farkú cseh orosz lánt ábrázolhatták, mely Holl Imre szerint 1402-től van jelen a magyarországi csempéanyagban.²¹⁸ A jellegzetes, gótikus farokrészletet ábrázoló darab formailag pontos, de zöld mázas párhuzama a közeli csókakői várból ismert.²¹⁹

A fentiekén kívül még van néhány apróbb töredék (pl. 7. tábla 5–6, 9), melyek anyaguk és másuk alapján szintén ehhez a csoporthoz tartoznak, azonban kis méretük miatt nem lehetett beazonosítani, hogy milyen csempéhez tartoztak.

Az itt felsorolt csempék anyaga, minősége és technológiája megegyezik, így valószínűsíthető, hogy egykor egy kályha részét képezték. Az analógiák alapján ennek építési ideje már a késő Zsigmond-korra, 1400 utánra tehető. Ezen belül Holl Imre elképzelhetőnek tart egy 1410 előtti kályha-állítást, mivel akkor a vár még a király, illetve 1405-től pedig a húga, Margit hercegnő tulajdonában állt.²²⁰

» További 15. századi csempés kályhák

A várban állított további, csempékből készült kályhákra csak néhány töredék utal. A leletanyagban van néhány szürke, redukált égetésű töredék, melyek mérműves csempékhez tartozhattak. (pl. 9. tábla 1–2) Ezek anyaga világosszürke, az előző Zsigmond-kori csoporténál kissé finomabb, de viszonylag nagy szemcséjű homokkal soványított. A darabok külső felülete enyhén fényes, sötétszürke színű, de nem grafitos. A készítési technikájuk alapján valószínűleg a késő Zsigmond-korra keltezhetők.²²¹

További öt, fehér anyagú, zöld mázas töredék átört mérműves kályhacsempékhez tartozott. (9. tábla 3–4) Ezek pontosabb korhatározása jellegzetes technológiai jegyek híján egyelőre nem volt lehetséges.

Négy másik töredék (9. tábla 5) – melyek akár egy csempéhez is tartozhattak – már egy későbbi kályhára utal. Ezek az úgynevezett lovagalakos kályha sokszirmú rozettás csempéjének töredékei.²²² A darabok barnásvörös anyagúak, finom homokkal soványítottak és zöld mázasak. A minta elég éles lenyomatú rajtuk, tehát valószínűleg eredeti negatívról készülhettek, vagyis a darab a lovagalakos kályha műhelyének terméke lehet. Budán az első lovagalakos kályhák állítására Holl Imre szerint V. László uralkodása alatt került sor.²²³ Azonban más lelőhelyek anyagai arra mutatnak, hogy a kályhatípus inkább csak később terjedt el, így pl. a tatai vár lovagalakos kályhájának felállítására az ásató, Szatmári Sarolta szerint inkább már akkor kerülhetett sor, amikor a vár 1472-től újra királyi kézbe került.²²⁴ Feld István is inkább a kályhák 1470 utáni állítása mellett foglalt állást.²²⁵

213 KOVÁCS 2021a

214 G. SÁNDOR 1964, 175, ill. 81. ábra

215 HOLL 1971, 165, ill. 119. kép; HOLL 2010, 327.

216 VÉGH 2002, 620.

217 HOLL 2010, 730, ill. 17. ábra 2.

218 HOLL 2002, 632.

219 HATHÁZI–KOVÁCS 2024, 10. ábra/4.

220 HOLL 2010, 730.

221 HOLL 1998 alapján

222 Párhuzamok pl. Buda: HOLL 1971, 153. kép (16. típus); TAMÁSI 2004, Abb. 13; sárga mázzal: Diósgyőr: BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, LXX. tábla 2 (2. típus).

223 HOLL 1958, 266.

224 SZATMÁRI 1986, 82.

225 FELD 1987, 279.

Végül néhány apró töredék alapján még legalább egy csempéből készült kályha állításával lehet számolni. Az ehhez a kályhához tartozó négyzetes, áttört díszítésű csempék hátrésze vörös, előlapja pedig fehér, nagyon finom soványítású agyagból készült. (9. tábla 6) Hasonló anyaghasználat figyelhető meg a diósgyőri vár késő Mátyás- és Jagelló-korra keltezett kályhacsempéinek egy részénél.²²⁶ A dongás csempék ezzel szemben teljesen fehér anyagúak. (9. tábla 7) Hasonló anyagú és formájú csempék ismertek pl. a visegrádi palotából²²⁷ és a tatai várból.²²⁸ A mázazás mindkét típus esetén zöld színű. A párhuzamok alapján a kályhát valószínűleg az 1480-as vagy az 1490-es években, esetleg a 16. század elején állíthatták.

» Kályhaszemek

A kályhaelemek legnagyobb részét a kályhaszem-töredékek teszik ki, melyek döntő többsége már kora újkori, azonban a középkori darabok száma is jelentős. Ezeket a fazekakhoz hasonlóan elsősorban anyaguk és formájuk, illetve méretük alapján tudtam elkülöníteni a későbbiekől.

Elsőként egy hagyma alakú, tetején zöld mázzal borított csoportot (10. tábla 1) kell megemlíteni, melyből nagyon kevés töredék került elő (3 db). Teljes méretük a töredékesség miatt nem szerkeszthető ki. Hasonló, felül mázas, hagyma alakú kályhaszemeket a Zsigmond-kori kályhák tetején szoktak alkalmazni.²²⁹ Ezen töredékek anyaga nagyon hasonló a két Zsigmond-kori kályháéhoz, így feltételezhetően azok közül az egyiknek a részét képezhették, valószínűleg inkább a biztosan Zsigmond idejére keltezhetőét.

Egy következő csoportot alkotnak a sárgásfehér színű kályhaszemek, melyek anyaga, szemcsés soványítása szintén nagyon hasonlít a Zsigmond-kori kályhacsempéjéhez, és egyúttal a fazekak sárgásfehér színű csoportjához. Az ide sorolható töredékek nagy része (78 töredék) tál alakú kályhaszemhez tartozott (10. tábla 7), melyek falvastagsága 0,8–1,2 közötti volt, peremük vízszintesen levágott, nincsen lekerekítve, és sarkuk is derékszögű. Oldalhosszúságuk és mélységük sajnos nem volt mérhető, de vélhetően arányaikban a mérműves kályhaszemek hátrészához lehettek hasonlóak. Ezen tál alakú szemek némelyikén mázpötty vagy -csík volt megfigyelhető. (10. tábla 8) Az nem tűnik

valószínűnek, hogy ezek a kályhaszemek a csempés kályhák részét alkották volna, így inkább arról lehet szó, hogy annak darabjaival együtt égették őket, melyekről lefolyt rájuk a máz (erre utal az is, hogy némelyik töredékre az égetéskor szomszédos darab agyagából is odaragadt egy kis rész). Ezenkívül a tál alakú szemek közül néhánynak (4 db töredék) a belső felületét grafitallal vonták be. Ugyanilyen sárgásfehér anyagból mázatlan, hagyma alakú szemek is készültek (37 db töredék) (10. tábla 2–3), valamint néhány háromszög alakú oromszem töredéke is előkerült. (10. tábla 6) Ezek felső csúcsa felül nyitott, bikónikus formájú volt. (10. tábla 4–5) A csoportba sorolható kályhaszemek formáik alapján a 15. századra keltezhetők.²³⁰ A máznyomos darabok alapján ez legalább részben leszűkíthető a Zsigmond-korra.

Egy másik csoportot képeznek az előzőekhez hasonló kiképzésű, de rózsaszín anyagból készült, szintén szemcsés homokkal soványított kályhaszemek. Ilyen anyagból csak négyzetes és háromszög formájú, tál alakú szemek kerültek elő (46 töredék) (10. tábla 9–10), melyek méreteikben, arányaikban hasonlóak az előző csoporthoz. A négyzetes szemek között itt is volt néhány (7 db töredék) grafitallal bevont belső felületű darab. (10. tábla 10)

Az utolsó csoportot a vörös anyagú, durva, nagy kavicsos soványítású kályhaszemek alkotják. Ilyen anyagból is több típus készült. A kályha nagy része egyszerű, négyzetes, tál alakú szemekből állt (299 db töredék), melynek két változata volt megfigyelhető. (11. tábla 1–2) Ezek oldalhosszúsága 22–23 cm-es, mélysége 15–16 cm-es, vastagsága pedig kb. 1 cm-es volt. Két ilyen anyagú sarokszem töredéke került még elő: az egyik sarka a dongás és a tál alakú szem találkozásánál csak szögletesre van simítva (11. tábla 4), míg a másikat ezen a helyen kötélszerű fonat díszíti. (11. tábla 5) Ezek alapján az ilyen anyagú kályhaszemek akár két külön kályhához is tartozhattak. Ide sorolható hagyma alakú szem mindössze egy került elő (11. tábla 3), viszont az ép formában, így méretei megadhatóak (átmérő: 9,8 cm, vastagság: kb. 1 cm, magasság: 16,5 cm). A darab tetejét és alját hornyolatok díszítik. Pontos párhuzama a közeli vértesszentkereszti apátságból ismert, melyet a 15. század második felére kelteznek.²³¹

226 BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, 59.

227 KOC SIS 2010, 46. kép

228 SZATMÁRI 1989

229 Pl. HOLL 1971, 166; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, 40–41. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 190. (külön kemence részeként értelmezve)

230 Hasonló formák ismertek pl. a visegrádi Fellegvárból (KOC SIS–SABJÁN–TÓTH 2006, 106–109), gesztesi Kisvár (KOVÁCS 2021a)

231 MEZŐSINÉ KOZÁK 1996, 124. kép

» A kályhák lehetséges építetői

Az analógiák alapján való keltezés a vár birtoklás-történetével összevetve úgy tűnik, hogy a mérműves kályhát a vár építéstörténetének megfelelő bizonytalansággal Nagy Lajos vagy Zsigmond építtethette. A címeres kályha biztosan Zsigmond uralkodása alatt készült, építtetése elképzelhető, hogy Margit hercegnőhöz vagy Hohenzollern Frigyeshez kötődik. A szürke, illetve a fehér anyagú mérműves kályha építését pontosabb korhatározás híján egyelőre nem lehet konkrét tulajdonoshoz kötni. Az a kályha, melyben a lovagalakos kályha csoportjába tartozó csempe helyet kapott, Újlaki Miklós vagy Újlaki Lőrinc nevéhez köthető, a töredékek alapján ismert legkésőbbi csempés kályhát pedig minden bizonnyal a Somiak állíttathatták. Ezeken kívül úgy tűnik, hogy az anyagban legalább három különböző, egyszerű szemeskályha elemei is jelen vannak, (melyek közül az egyik a máznyomok alapján valószínűleg együtt készülhetett a Zsigmond-kori kályhával). Ezek feltételezhetően alárendeltebb funkciójú helyiségek fűtésére szolgálhattak.

A középkori leletek előkerülési helye

Az 1960–1962-es ásatásból származó anyag már említett szétválogatása miatt a pontos előkerülési helyet nem minden középkori leletnél lehetett megállapítani. Néhány kályhacsempe-töredék esetében az ásatási napló, a publikációk, illetve a kiállított darabokon szereplő feliratok tartalmaznak erre vonatkozó információkat. Ezek mindegyike a Zsigmond-kori címeres kályhához tartozott, és az épület északi homlokzata előtt álló elővédműrendszer különböző pontjain kerültek elő: három töredék a kaputól nyugatra elhelyezkedő farkasveremben,²³² három az északi torony előtt,²³³ a szecsenfejes töredék pedig az elővédmű legnyugatibb helyiségéből.²³⁴ (2. kép) A szelvényben, ahol az utóbbi töredéket találták (VI. szelvény), a metszettel elbontásakor 80 cm mélységben a sziklaalapon egy 1553-as érem látott napvilágot.²³⁵ A kályhacsempe viszont ettől a résztől északra került elő, ahol nem érték el a sziklát, hanem kb. 220 cm mélységben megálltak egy lejárt szintnél. A leletet a legmélyebben fekvő feltárt rétegben találták sok tetőcserép társaságában. A szelvény keleti felén, a török korban kialakított farkasvermet

180 cm mélységig bontották ki, melyből az alsó 45 cm 15. századi leletanyagot tartalmazó réteg volt az ásatási napló adatai alapján. Egy további helyen érték még el tisztán középkori leletanyagot tartalmazó réteget: az északi torony előtt nyitott kutatóárokban (2. kép/X árok), ahol a kályhacsempék 2 méteres mélységben kerültek elő.²³⁶ A kaputól nyugatra lévő farkasveremben talált kályhacsempedarabok későbbi leletanyaggal vegyesen helyezkedtek el.²³⁷ A zacskószámokkal ellátott leletek között hét olyan szám volt, ami egyértelműen csak középkori leleteket, elsősorban a mérműves és a Zsigmond-kori címeres kályhához tartozó kályhacsempéket, sárgás színű kályhaszemeket és sárgás színű fazéktöredékeket tartalmazott.²³⁸ Már a feldolgozás során valószínűnek tűnt, hogy ezeket az együtteseket lehet azonosítani az ásatási naplóban említett, a torony előtt, illetve a VI. szelvényben talált középkori rétegsorok anyagával. A számokat feloldó lista azóta ismertté vált részében ezek közül kettő szám előkerülési helye szerepel: az 1-es számmal ellátott darabok a VI. szelvényben, a farkasvermen belül, a 33-assal pedig a torony előtti kutatóárokból, 2 m mélységből kerültek elő. Ugyanakkor az 1-es számmal ellátott leletek között egy a Zsigmond-kornál későbbi, a 15. század végére–16. század elejére keltezhető kályhacsempe-töredék is szerepel. (9. tábla 6) Mivel az ásatás során rögzített információ ebben az esetben csak az előkerülés helyét rögzítette, a mélységet vagy réteget nem, így előfordulhat, hogy ez a darab egy felsőbb, későbbi, de szintén még középkori leletanyagot tartalmazó rétegből származik. Azonban az is elképzelhető, hogy valamikor a 16. század során egyszerre töltötték fel a területet a középkori leleteket tartalmazó réteggel/rétegekkel. Az viszont eléggé valószínűnek tűnik, hogy az elővédműrendszer építésekor legalább részben megbolygatták ezeket a rétegeket, így kerülhettek a kapu melletti farkasverembe a Zsigmond-kori kályhacsempék.

A 2003-as ásatás során egy helyen érték csak el középkori rétegsort: a belső vár déli felén, a külső várfalon belül kb. 120 cm mélységtől kezdve csak középkori leleteket tartalmazó rétegeket tártak fel. (2–3. kép)²³⁹ Természetesen mindkét feltáráson tartalmaztak késő középkori leleteket a kora újkori rétegek is.

²³² G. SÁNDOR 1962, 4.

²³³ G. SÁNDOR 1964, 175.

²³⁴ G. SÁNDOR 1961, 35.

²³⁵ G. SÁNDOR 1961, 36.

²³⁶ G. SÁNDOR 1961, 33–37 + ásatási jelentés; illetve a kiállított kályhacsempéken szereplő feliratok alapján.

²³⁷ G. SÁNDOR 1962, 4.

²³⁸ 1-es, 33-as, 77-es, 90-es, 97-es, 99-es és 198-as szám.

²³⁹ FELD 2003

ÖSSZEGZÉS

A Vértes északi felén fekvő gesztesi vár első említése 1326-ból származik, építése valószínűleg a környéken az Árpád-kor végén birtokos Csák nemzetséghez kötődik. Ez a korai vár azonban nem azonos a ma álló épülettel, utóbbit formái, műformái alapján az 1370–1380-as évekre keltezik, építése Nagy Lajos vagy Luxemburgi Zsigmond nevéhez köthető. A vár nem hadi célokra készült, hanem uralkodóink és kíséretük vértesi vadászataik során szálltak meg benne. Az épület és birtokai a 15. században magánföldesúri kézbe kerültek, de mindvégig fontos, befolyásos főúri család volt a tulajdonosuk (Rozgonyi, majd Újlaki család). A várban eddig két alkalommal folyt régészeti kutatás: 1960–1962 között G. Sándor Mária, majd 2003-ban Feld István vezetésével végeztek feltárást a területén, melyek során nagy mennyiségű leletanyag látott napvilágot. A leletek többségét a kerámiák teszik ki, melyek egy része a késő középkorra keltezhető. A korszak kerámiaanyagának részletes vizsgálatával több kapcsolatot is ki lehetett mutatni más lelőhelyek anyagával. (A leletanyag arra, hogy az Árpád-kori vár a mai helyén állt volna, sajnos nem szolgáltatott egyértelmű bizonyítékot: az anyagban szereplő két bogrács töredék akár a 14. századra is keltezhető.)

Egyszerű konyhai kerámiákkal, így fazekakkal, fedőkkel az aktuális tulajdonostól függetlenül nagyobb részt a környék fazekasműhelyei láthatták el a várat. A túlnyomó többségben lévő sárgás színű edényeknél a közeli gyártási hely szinte bizonyosnak tűnik. Vannak arra utaló jelek, hogy ezek a műhelyek legalább részben a vár egykori birtokaiban működtek, de ennek alátámasztásához további adatokra lesz még szükség. A pecsételt díszítésű fazekak alapján azt viszont sikerült bizonyítani, hogy a Vértestől északra és délre fekvő műhelyekből egyaránt érkezett áru a várba. A jóval kisebb mennyiségben előforduló vörös színű fazekak akár távolabbról is származhatnak, a várban előforduló típus gyártása egyelőre Veszprém megyében bizonyított. Egy lábas töredéke budai vörös kerámia körébe tartozik. Az edény valószínűleg speciális funkciója miatt juthatott ilyen távolságra, lehetséges, hogy a helyi műhelyek még nem gyártották a típust. A konyhai kerámiák szintén kis csoportját alkotja a szürke, redukált égetésű, grafitos, illetve

grafit nélküli, úgynevezett osztrák kerámia. Ezek a darabok mindenképpen távolabbról, kereskedelmi áruként érkeztek a területre. Jelenlétük az anyagban valószínűleg a Bécs–Buda útvonal közelségével magyarázható. Az asztali edények nagyon alacsony számban képviseltetik magukat az anyagban: mindössze néhány sárga és vörös színű kancsó, finom anyagú, sárgásfehér színű poharak, illetve kettő pecsételt tál töredékei fordulnak elő. Ezek esetében szintén környékbeli gyártással számolhatunk. Némiképp meglepő, hogy az import asztali kerámiák teljesen hiányoznak az anyagból. Ez az ásatás kiterjedésével és a más anyagból készült asztali edények előnyben részesítésével egyaránt magyarázható. Ugyanakkor a vár alsóbbrendű szerepe, nem állandó lakhelyként való használata is szerepelhet az okok között.

A kályhacsempék az egykori tulajdonosok társadalmi helyzetét, kapcsolatait is tükrözik. A legjobb rálátásunk ilyen szempontból a vár építését követő évtizedek vonatkozásában van: mind a mérműves, mind a címeres kályhák jól illeszkednek motívumkincsükkel a korabeli királyi és főúri rezidenciákat, mellékrezidenciákat fűtő kályhák sorába. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a kályhacsempék anyaga nagyon hasonlít a környéken gyártott, sárgás színű konyhai és asztali kerámiákéra, ami felveti a helyi készítés lehetőségét. Szintén erre utalhatnak a hasonló anyagú és mintakincsű kályhacsempék a közeli vértesszentkeresztai apátság-ból és a csókakői várból, de a kérdésre csak további vizsgálatok adhatnak majd választ. A sárgás színű, mázatlan kályhaszemeknél ugyancsak környékbeli gyártási helyre gyanakodhatunk. Az anyagban néhány mázpöttyös darab is előfordul, ami felveti a lehetőséget, hogy a csempés kályhák legalább részben egyszerre, egy műhelyben készültek a darabok. A 15. század második felének díszes kályháira mindössze néhány töredék utal. Ezek anyaga minden esetben eltérő a helyi kerámiák anyagától, nagy valószínűséggel nem a környéken készültek. Az egyszerű, mázatlan, durva soványítású, vörös színű kályhaszemek viszont megint csak környékbeli műhelyből származhatnak a pontos vértesszentkeresztai párhuzamok alapján.

*Kovács Bianka Gina
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet, Budapest
E-mail: kovacs.bianka@abtk.hu*

IRODALOM

- BENCZE 2008 Bencze, Ü.: *Date preliminare privitoare la ceramica ştampilată din Transilvania: Secolele 14–16*. In: (Ed. Rădulescu, G.) *Vasaria Medievalia*. Bistriţa 2008, 80–90.
- BENKŐ 2004 Benkő E.: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban – A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei*. Kolozsvár 2004.
- BOLDIZSÁR 2012 Boldizsár P.: *A szőlőinda-díszes kályhacsempe változatai az esztergomi vár leletanyagában*. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. <https://archeologia.hu/content/archeologia/129/boldizsar-szoloindadiszes-kalyha.pdf> (utolsó elérés: 2022. április 29.)
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007 Boldizsár P. – Kocsis E. – Sabján T.: *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 6. Miskolc 2007.
- BUZÁS 1990 Buzás G.: *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota*. *Lapidarium Hungaricum* 2. Pest megye 1. Budapest 1990.
- CECH 1989 Cech, B.: *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich*. *ArchAust* 73 (1989) 167–222.
- CSUPOR–CSUPORNÉ 1998 Csupor I. – Csuporné Angyal Zs.: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- DUMA 1980 Duma Gy.: *Cserépedények graffitartalmának gyakorlati jelentősége*. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 7 (1980) 13–26.
- FEDELES 2012 Fedeles T.: *A király és a lázadó herceg*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27. Szeged 2012.
- FELD 1987 Feld I.: *Keramika*. In: (Szerk. Marosi E.) *Magyarországi Művészet 1300–1470 körül I*. Budapest 1987, 261–281.
- FELD 2003 Feld I.: *Várgesztes – Gesztes vára, 2003*. Régészeti kutatási dokumentáció. KDM Régészeti Adattár 2020.36.
- FELD 2005 Feld I.: *Gesztes várának kutatástörténete*. *Castrum* 2 (2005) 9–30.
- FELD 2008 Feld I.: *Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai*. In: (Szerk. Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest 2008, 297–316.
- FELD 2018 Feld I.: *A gesztesi vár kutatási elődokumentációja, 2018*. (Kézirat)
- FELD et al. 1989 Feld I. – Gerelyes I. – Gere L. – Gyürky K. – Tamási J.: *Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. *CommArchHung* (1989) 177–206.
- FELD–GERELYES 1985 Feld I. – Gerelyes I.: *Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. *CommArchHung* (1985) 163–182.
- FÜLÖP 1991 Fülöp É. M.: *A Tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében I*. *KMMK* 4 (1991) 53–73.
- FÜLÖP 1994 Fülöp É. M.: *A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán*. In: (Szerk. Kubinyi A.) *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa 1994, 143–174.
- G. SÁNDOR 1960 G. Sándor M.: *Gesztes vára. Ásatási dokumentáció, 1960*. MÉM MDK Tervtár 25895
- G. SÁNDOR 1961 G. Sándor M.: *Gesztes vára. Ásatási dokumentáció, 1961*. MÉM MDK Tervtár 25896
- G. SÁNDOR 1962 G. Sándor M.: *Várgesztes, várasatás, 1962*. MÉM MDK Tervtár 25896
- G. SÁNDOR 1964 G. Sándor M.: *A gesztesi vár építéstörténete*. *FolArch* 16 (1964) 163–178.
- G. SÁNDOR 1968 G. Sándor M.: *A Vértes hegység középkori várai*. *KMMK* 1 (1968) 245–251.
- G. SÁNDOR 1975 G. Sándor M.: *Gesztes*. In: (Szerk. Gerő László) *Várépítésetünk*. Budapest 1975, 165–170.
- GERELYES–FELD 1986 Gerelyes I. – Feld I.: *Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból*. *CommArchHung* (1986) 161–182.
- GLASER 1929 Glaser L.: *Dunántúl középkori úthálózata*. *Századok* 63–64 (1929–1930) 156–157, 163–164.
- GYÖRFFY 1987 Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 2*. Budapest 1987.
- HARTDÉGEN–RABAZZI 2008 (Szerk. Hartdében S. – Rabazzi Stepáncsics G.) *Várgesztes – Gestitz*. *Várgesztes* 2008.
- HATHÁZI 2010 Hatházi G.: *Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében*. In: (Szerk.) Béni K. – Erdős F. – Fülöp Gy. – Hatházi G.) *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Csókakő 2010, 15–151.
- HATHÁZI–KOVÁCS 2024 Hatházi G. – Kovács Gy.: *Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban*. In: (Szerk. Kovács Gy. – Zatykó Cs.) *A tudománynak gazdag ágai... Tanulmányok Benkő Elek hetvenedik születésnapjára*. Budapest 2024, 157–186.
- HEGYI 2007 Hegyi K.: *A török hódoltság várai és várkatonasága II. A budai vilájet várainak adattára*. Budapest 2007.
- HOLL 1952 Holl I.: *Használati és díszkerámia a budai várpalotából*. *ArchÉrt* 79 (1952) 179–185.

- HOLL 1958 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon I.* BudRég 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1963 Holl I.: *Középkori cserépedények a budai várpalotából, XIII–XV. század.* BudRég 20 (1963) 335–394.
- HOLL 1971 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon II.* BudRég 22 (1971) 173–192.
- HOLL 1984 Holl I.: *Dunántúli kályhacsempék.* VMMK 17 (1984) 209–220.
- HOLL 1990 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon IV.* ArchÉrt 117 (1990) 58–95.
- HOLL 1992 Holl I.: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye.* Budapest 1992.
- HOLL 1998 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon VI.* BudRég 32 (1998) 291–308.
- HOLL 2002 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII.* BudRég 35 (2002) 357–380.
- HOLL 2005 Holl, I.: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burghpalast von Buda.* Budapest 2005.
- HOLL 2007 Holl I.: *Anjou-kori kályhacsempék.* ArchÉrt 132 (2007) 219–240.
- HOLL 2010 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció.* In: (Szerk. Benkő E. – Kovács Gy.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.* Budapest 2010, 709–756.
- HOLL-PARÁDI 1982a Holl, I. – Parádi, N.: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly.* Budapest 1982.
- HOLL-PARÁDI 1982b Holl I. – Parádi N.: *Nagykeszi középkori falu kutatása.* VMMK 16 (1982) 181–202.
- HOŠŠO 1983 Hoššo, J.: *Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku.* ArchHist 8 (1983) 215–232.
- HOŠŠO 1984 Hoššo, J.: *Die Dekoration der Keramik im Hoch- und Spätmittelalter in der Slowakei.* Musaica 17 (1984) 127–144.
- HOŠŠO-LESÁK-RESUTÍK 2002 Hoššo, J. – Lesák, B. – Resutík, B.: *Nálezový súbor z odpadovej jamy patricijského domu na Františkánskom námestí č. 6 v Bratislave (Príspevok k poznaniu výbavy bohatej meštianskej domácnosti v prvej polovici 14. storočia).* ArchHist 27 (2002) 607–620.
- IGAZ-KRESZ 1965 Igaz M. – Kresz M.: *A népi cserépedények szakterminológiája.* NÉrt 47 (1965) 87–131.
- KALECSINSZKY 1905 Kalecsinszky S.: *A magyar korona országainak megvizsgált agyagai.* Budapest 1905.
- KEMECSI 1995 Kemecsi L.: *A tatái fazekasság.* KDMGyűjt 4. Tata 1995.
- KOCSIS 2006 Kocsis E.: *A visegrádi Fellegvár kályhacsempé leletei.* In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi Fellegvár. Visegrád régészeti monográfiái 6.* Visegrád 2006, 124–166.
- KOCSIS 2010 Kocsis E.: *A királyi palota kályhái.* In: (Szerk. Buzás G. – Orosz K.) *A visegrádi királyi palota.* Visegrád 2010, 363–377.
- KOCSIS-SABJÁN 1998 Kocsis E. – Sabján T.: *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei.* Visegrád régészeti monográfiái 3. Visegrád 1998.
- KOCSIS-SABJÁN-TÓTH 2006 Kocsis E. – Sabján T. – Tóth B.: *A visegrádi fellegvár középkori és török kori szemeskályhái.* In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi fellegvár.* Visegrád 2006, 104–123.
- KOLLÁTH et al. 2021 Kolláth Á. – Kovács B. – Kovács Gy.: *Cseberből verembe. Élelmiszertárolás, tartósítási eljárások és tárgyi emlékek a középkori és kora újkori Magyarországon.* Online <https://tti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/cseberbol-verembe> (utolsó elérés: 2022. április 30.)
- KOVÁCS 2014 Kovács, B.: *Von der ungarischen Königsburg zur osmanischen Grenzbefestigung – die Burg Gesztes.* Burgen und Schlösser 2014/4 (2014) 233–241.
- KOVÁCS 2016 Kovács B. G.: *A gesztesi „kisvár”.* Castrum 19 (2016) 172–174.
- KOVÁCS 2018 Kovács B. G.: *Adatok Tata középkori településtörténetéhez – Feltárás Kossuth tér 16. szám alatt.* In: (Szerk. Ringer I.) *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete.* Sátoraljaújhely 2018.
- KOVÁCS 2021a Kovács B. G.: *A gesztesi Kisvár és leletanyaga.* CommArchHung 2019 (2021) 183–205.
- KOVÁCS 2021b Kovács, B. G.: *Late medieval ceramics with stamped decoration in Central Transdanubia.* Antaeus 37 (2021) 249–282.
- KOVÁCS 2021c Kovács B. G.: *A néprajzi adatok hasznosítása a Vértes-Gerecse környéki késő középkori kerámia kutatásánál.* In: (Szerk. Löffler Zs. – Molnár Cs.) *„...járnai csak együtt tudnak”.* Régészet és néprajz összefüggései. Szeged 2021, 145–159.
- KOVÁCS 2023 Kovács B. G.: *A Rozgonyiak konyhája. Étkezés a csókakői várban a 15. századi kerámialeletek alapján.* Magyar Régészet – Online 12 (2023/1) 58–66. <https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.3>.
- KOVALOVSZKY 1969 Kovalovszky J.: *Ásatások Csepelyen.* VMMK 8 (1969) 235–252.
- KRESZ 1987 Kresz M.: *A csákvári fazekasság.* Székesfehérvár 1987.

- KUBINYI 1973 Kubinyi A.: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: (Szerk. Gerevich L. – Kosáry D.) *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején II*. Budapest 1973, 7–231.
- KULCSÁR 1998 Kulcsár M.: *Mór, Árkpuszta*. Régészeti Kutatások Magyarországon 1998 (2001) 157.
- LAJKÓ 2015 Lajkó O.: „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...”: *Adatok a kora újkori edényművéség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához*. Szeged 2015.
- LÁSZLÓ 2014 László J.: *Egy méltatlanul elhanyagolt vár a Vértesben: Vitány*. KDMK 19 (2013) 95–116.
- LÁSZLÓ 2016 László J.: *Vitány vára*. *Castrum* 19/1–2 (2016) 164–171.
- LÁSZLÓ–SCHMIDTMAYER 2008 László J. – Schmidtmayer R.: *Mátyás országa. Kiállítási katalógus*. Tata 2008.
- MAROSI–SOMOGYI 1990 (Szerk. Marosi S. – Somogyi S.) *Magyarország kistájainak katasztere II*. Budapest 1990.
- MATTYASOVSKY–PETRIK 1885 Mattyasovszky J. – Petrik L.: *Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfesték-iparnak szolgáló magyarországi nyersanyagok részletes katalógusa*. Budapest 1885.
- MERVA 2016 Merva Sz.: „Rejtélyes bélyegű cserépedények”. *Adatok a kisalföldi kora középkori grafitos kerámia kutatásához. A legújabb archaeometriai vizsgálatok eredményei*. In: (Szerk. Kovács L. – Révész L. – Bollók Á. – Gergely K. – Kolozsi B. – Pető Zs. – Szenthe G.) *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest 2016, 521–541.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi*. *CommArchHung* (1981) 179–199.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1984 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II*. *CommArchHung* (1984) 187–201.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkereszti apátság*. Budapest 1993.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1996 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkereszti apátság kerámia leletei*. In: (Szerk. Fülöp É. M.) *A magyar kerámiaművéség ezer éve: Katalógus*. Tata 1996, 29–31.
- MIKLÓS 1988 Miklós Zs.: *A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék – Várhegy)*. *BBÁMÉ* 14 (1988) 205–226.
- MRT 2 Éri I. – Kelemen M. – Németh P. – Torma I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 2.) Budapest 1969.
- MRT 3 Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A deveçseri és a sümegi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 3.) Budapest 1970.
- MRT 4 Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi S. – Torma I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és a zirci járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 4.) Budapest 1972.
- MRT 5 Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 5.) Budapest 1979.
- MRT 7 Dinnyés I. – Kővári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Budapest 1986.
- NÁCZ 1899 Náczi J.: *A Vértes vidékének történelmi műemlékei*. *AK* 22 (1899) 118–202.
- NÁDORFI 1984 Nádorfi G.: *Csákvár – Szikvízüzem*. *RégFüz* 37 (1984) 87.
- PARÁDI 1958 Parádi N.: *Középkori cserépfedők*. *FolArch* 10 (1958) 155–160.
- PARÁDI 1963 Parádi N.: *Magyarországi pénzleltes középkori cserépedények*. *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
- PÁLFFY 1999 Pálffy G.: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr 1999.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1971 Pálóczi Horváth A.: *Környe – Homoküzem*. *RégFüz* 24 (1971) 68.
- PILKOVÁ–CHOMA 2011 Pilková, L. – Choma, I.: *Sídliskové objekty zo stredoveku v Slovenskom Grobe*. *Zborník slovenského národného múzea* 21 (2011) 147–157.
- PINTÉR 2006 Pintér L.: *Dörgicse késő középkori lakóházai*. *VMMK* 24 (2006) 127–146.
- PETÉNYI 1996 Petényi S.: *A középkor második felének kerámiája. (A fazekasipar új elemei)*. In: (Szerk. Fülöp É. M.) *A magyar kerámiaművéség ezer éve: Katalógus*. Tata 1996, 23–27.
- PETÉNYI 2010 Petényi S.: *A baji nemesi udvarház gazdasági tevékenységéről, különös tekintettel a tímárkodásra*. Tata 2010.
- SCHARRER-LIŠKA 2007 Scharrer-Liška, G.: *Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte*. Mainz 2007.
- SCHMIDTMAYER 2005 Schmidtmayer R.: *Vértes vidéke három várának (Gesztés, Vitány, Gerencsér) története a középkorban*. Szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK. Budapest 2005.

- SCHMIDTMAYER 2010 Schmidtmayer R.: *Gerencsér és várának története az írott források alapján*. KMMK 16 (2010) 69–85.
- SCHMIDTMAYER 2015 Schmidtmayer R.: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban*. Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE BTK. Budapest 2015.
- SIKLÓSI 1982 Siklósi Gy.: *Török konyha Isztolni Belgrád belvárosából*. Székesfehérvár 1982.
- SIKLÓSI 1993 Siklósi Gy.: *A székesfehérvári Szent Anna-kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei*. ArchÉrt 120 (1993) 71–82.
- STEININGER 1964 Steininger, H.: *Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich*. Wien 1964.
- STIBRÁNYI 2015 Stibrányi M.: *Fejér megye középkori templomos helyei*. Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE BTK. Budapest 2015.
- STIBRÁNYI 2017 Stibrányi M.: *A határon álló templomok. A középkori templomos helyek és a településhálózat vizsgálata Fejér megyében*. In: (Szerk. Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á.) Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő. Budapest 2017, 369–386.
- SZABÓ 1938 Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest 1938.
- B. SZATMÁRI 1975 B. Szatmári S.: *Tata*. In: (Szerk. Gerő László) Várépítészetünk. Budapest 1975, 276–281.
- SZATMÁRI 1986 Szatmári S.: *Kályhacsempék a tati várból I*. KMMK 2 (1986) 77–92.
- SZATMÁRI 1989 Szatmári S.: *Kályhacsempék a tati várból II*. KMMK 3 (1989) 5–14.
- TAKÁCS 1993 Takács M.: *A kisalföldi, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére)*. HOMÉ 31 (1993) 447–479.
- TAKÁCS 1996 Takács, M.: *Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene*. ActaArchHung 48 (1996) 135–195.
- TAKÁCS 2010 Takács, M.: *Das Formspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken*. AKorr 40/1 (2010) 139–154.
- TAKÁCS 2021 Takács M.: *Egy mezővárosi fazekasműhely nyomai. Késő középkori kancsóegyüttes Győrszentmártonból*. CollSM 9 (2021) 129–149.
- TAMÁSI 2004 Tamási, J.: *Stücke des Ritterfiguren-Ofens zu Ofen (Buda) aus dem Burghaus von Ozora – im Kontext der Werkstattbeziehungen*. In: (Szerk. Kovács Gy.) „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest 2004.
- TEREI 2010 Terei Gy.: *Az Árpád-kori Kána falu*. In: (Szerk. Benkő E. – Kovács Gy.) A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Budapest 2010, 81–112.
- TEREI et al. 2011 Terei Gy. – Nováki Gy. – Mráv Zs. – Feld I. – Sárközy S.: *Fejér-megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest 2011.
- TOMKA 2011 Tomka G.: *Beszámoló az Árpás és Mórichida határában 1998 tavaszán végzett régészeti megfigyelésekről*. Arrabona 49 (2011) 323–358.
- TÓTH 2002 Tóth A.: *Törökkori leletegyüttes a budavári királyi palota előterében*. In: (Szerk. Gerey I. – Kovács Gy.) A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. Budapest 2002, 261–268.
- TÓTH 2006 Tóth B.: *A visegrádi fellegrvár középkori kerámiaanyaga*. In: (Szerk. Buzás G.) A visegrádi fellegrvár. Visegrád 2006, 50–103.
- VÁGNER 2002 Vágner, Zs.: *Medieval Pottery Kilns in the Carpatian Basin*. EJA 5/3 (2002) 309–341.
- VÉGH 2002 Végh A.: *Anjou-kori kályhacsempé-lelet a budai Szentpétermártír külvárosból*. BudRég 35/2 (2002) 617–632.
- VIZI 2000 Vizi M.: *Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról*. WMMÉ 22 (2000) 177–252.

GESZTES CASTLE AND ITS RELATIONS IN THE LATE MIDDLE AGES ON THE BASIS OF CERAMIC FINDS

Bianka Gina Kovács

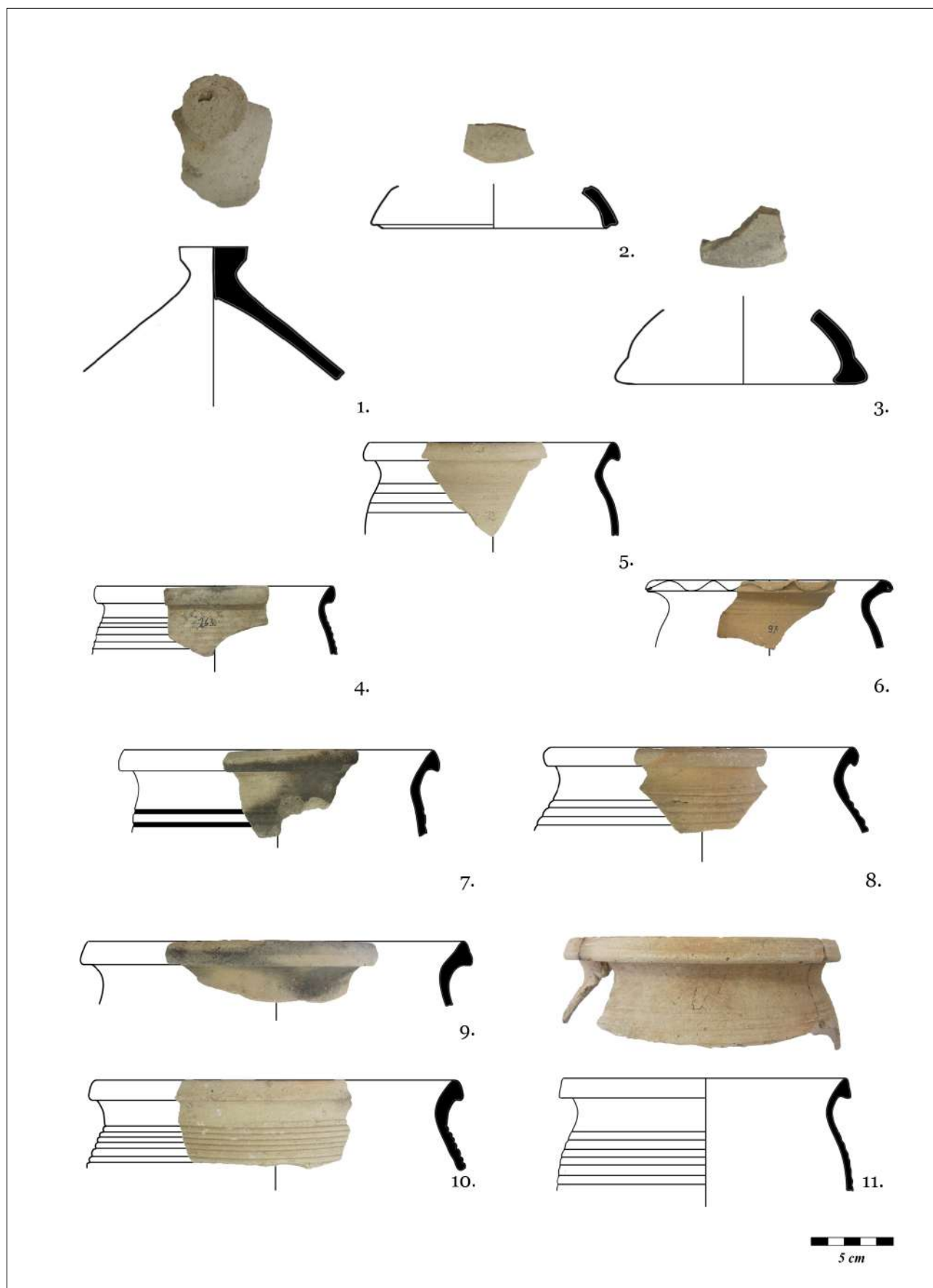
The castle of Gesztes was built on a 400-metre-high hill in the northern part of the Vértes. According to written sources, there was already a castle of Gesztes in 1326, but the present building, based on its forms and architectural shapes, dates back to the 1370s–1380s, and its construction can be attributed to Louis the Great or Sigismund of Luxembourg. The castle was not built for military purposes, but was used by the Hungarian kings and their retinue during their hunts in the Vértes. The building and its estates passed into the hands of private landowners in the 15th century, but they were always owned by an important and influential aristocratic family (Rozgonyi and later the Újlaki families). Archaeological research has been carried out in the castle on two occasions so far: between 1960–1962, Mária G. Sándor and in 2003, István Feld led excavations in the area, which revealed a large amount of artefacts. The majority of the finds are ceramics, a part of which date back to the late Middle Ages. A detailed study of the ceramic material from this period has revealed interesting links with material from other sites.

Simple kitchen ceramics, such as pots and lids, were mostly supplied by potteries in the area to the castle, regardless of the current owner. The yellowish-coloured pottery, which makes up the majority of the finds, a nearby place of manufacture seems almost certain. There is evidence to suggest that these workshops were at least partly located on the former castle estates, but more data will be needed to confirm this. The pots with stamped decoration, on the other hand, show that goods came to the castle from workshops both north and south of the Vértes mountain. The red-coloured pots, which are found in much smaller quantities, may have come even from further afield: the production of the type found in the castle has been proven in Veszprém county for the time being. The fragment of a pot belongs to the red pottery of Buda. This ceramic probably reached this distance because of its special function, it is possible that local workshops had not yet produced this vessel type. Another small group of kitchen ceramics is the grey, reduced-fired, graphite and graphite-free

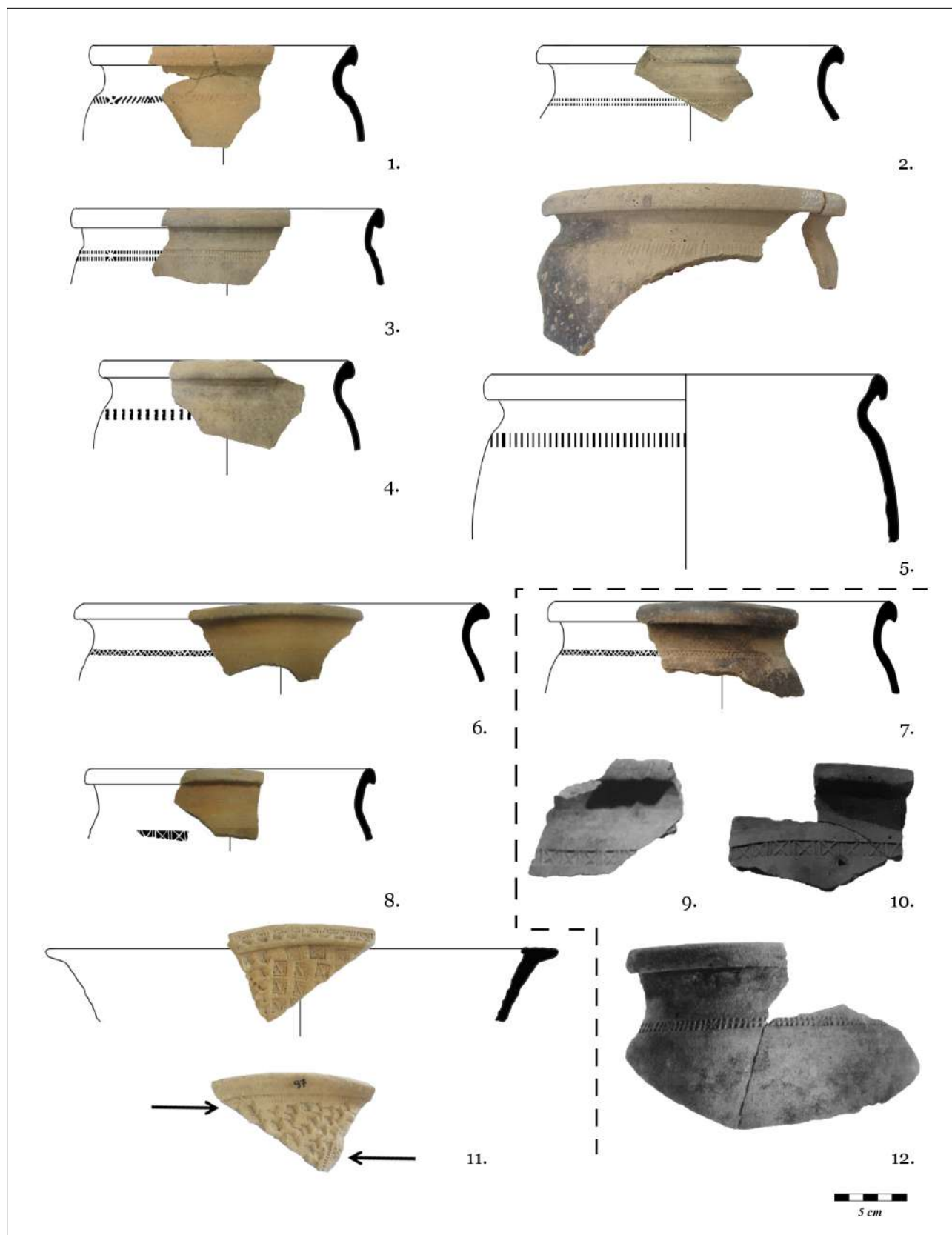
so-called Austrian pottery. These pieces definitely came to the area from further afield, as trade goods. Their presence in the material can probably be explained by the proximity of the Vienna–Buda route. Tableware is very under-represented in the material: there are only a few yellow and red jugs, fine-textured yellowish-white cups and fragments of two bowls with stamped decoration. For these, we can also count on local production. Somewhat surprisingly, imported tableware are completely absent from the material. This can be explained by both the extent of the excavation and the preference for tableware made of other materials. However, the inferior role of the castle, its use as a non-permanent residence, may also be among the reasons.

The stove tiles also reflect the social status and relationships of the former owners. From this point of view, we have the best insight into the decades following the building of the castle: both the stove tiles with tracery decoration and the stove tiles with crest fit well with the motif treasures of the stoves that heated the royal and baronial residences of the period. It is worth noting, however, that the material of the stove tiles is very similar to the yellowish kitchen and table ceramics produced in the area, which raises the possibility of local manufacture. This may also be suggested by the stove tiles of similar material and motifs from the nearby Abbey of Vértesszentkereszt, but only further investigations will answer this question. The simple, yellowish-coloured, unglazed stove tiles also suggest a local production site. There are also a few glazed pieces in the material, which raises the possibility that the pieces were made at least partly at the same time as the tiled stoves, in the same workshop. There are only a few fragments of stove tiles from the second half of the 15th century. They are made of a different material from the local pottery in all cases, most probably not from the area. The simple, unglazed, red-coloured stove tiles, on the other hand, could only have come from a local workshop, again based on the exact analogies from nearby Vértesszentkereszt.

Translated by Bianka Gina Kovács

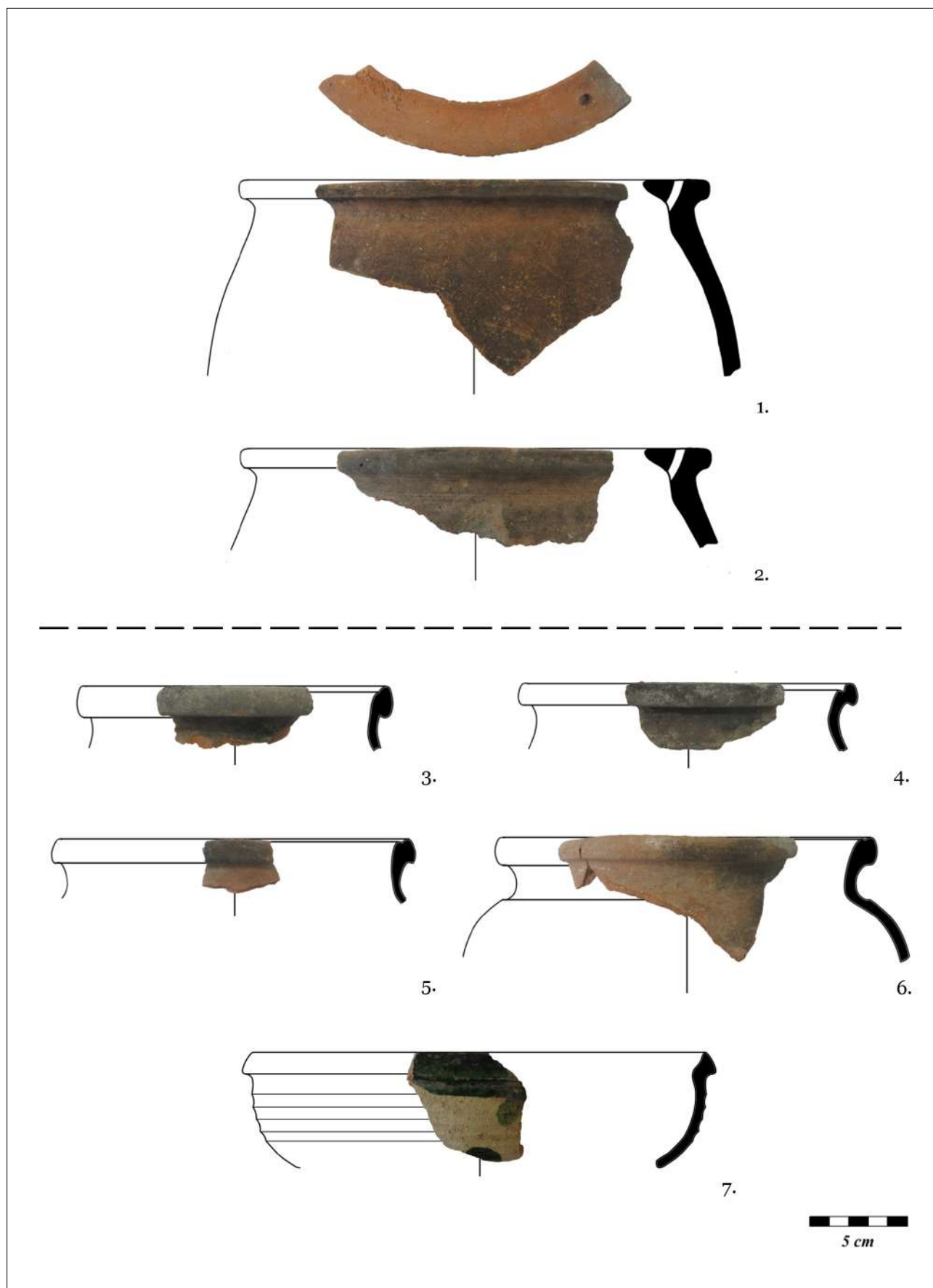

1. tábla: Sárga színű fazék- és fedőtöredékek
Table 1: Yellow cooking-pot- and lid fragments

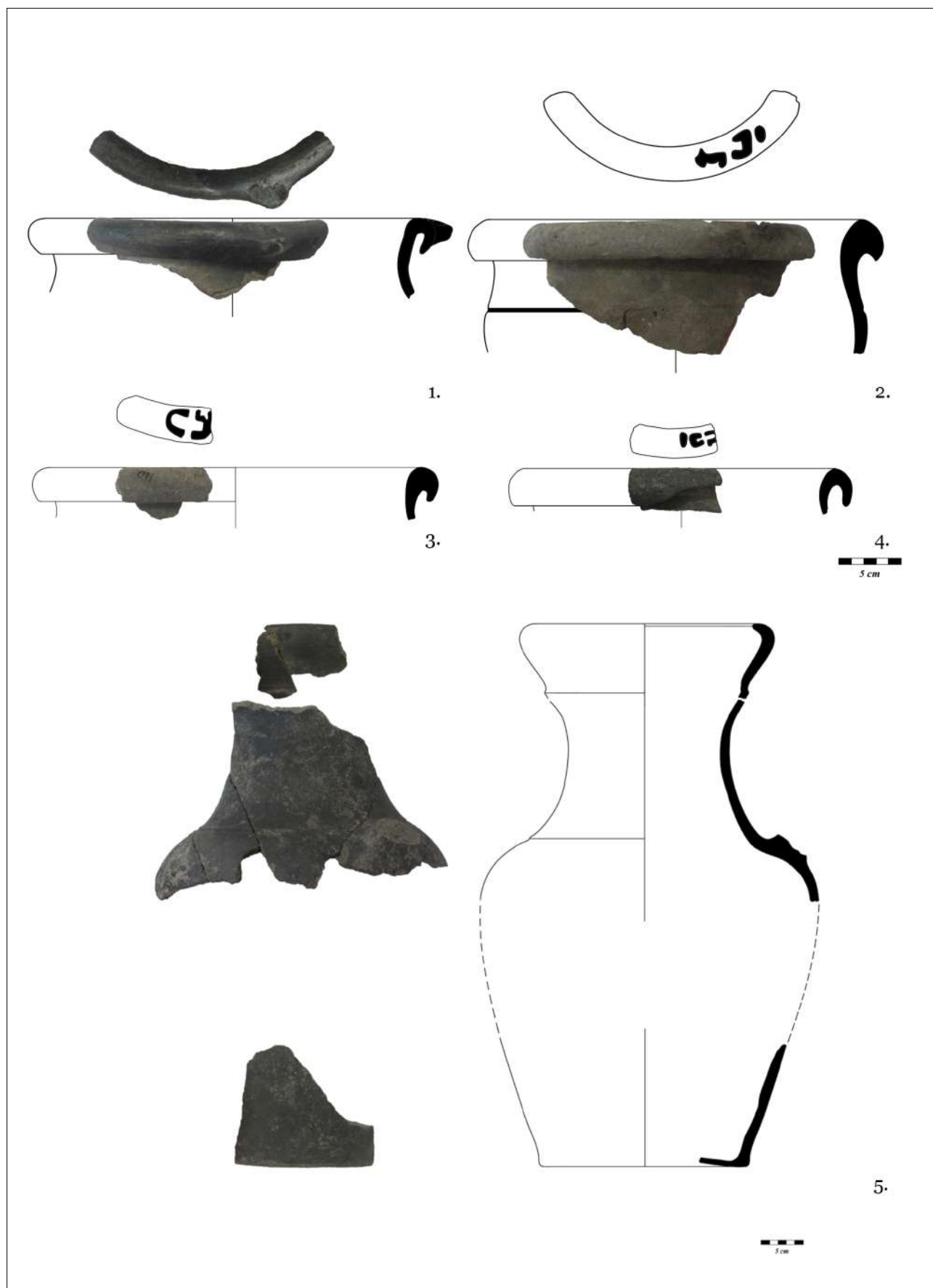

2. tábla: Sárga, pecsételt díszítésű edénytöredékek a várból (1–6, 8, 11.) és azonos mintájú fazekak más lelőhelyekről (7. Vértesszentkereszt; 9. Székesfehérvár – Sziget; 10. Igar – Kemencék; 12. Székesfehérvár – Szűcs Gyula utca; forrás: BTK Régészeti Intézet Adattára, Siklósi-hagyaték)

Table 2: Yellow pottery fragments with stamped decoration from the castle (1–6, 8, 11.) and pots of the same pattern from other sites (7. Vértesszentkereszt; 9. Székesfehérvár – Sziget; 10. Igar – Kemencék; 12. Székesfehérvár – Szűcs Gyula utca; source: Archive of RCH Institute of Archaeology)

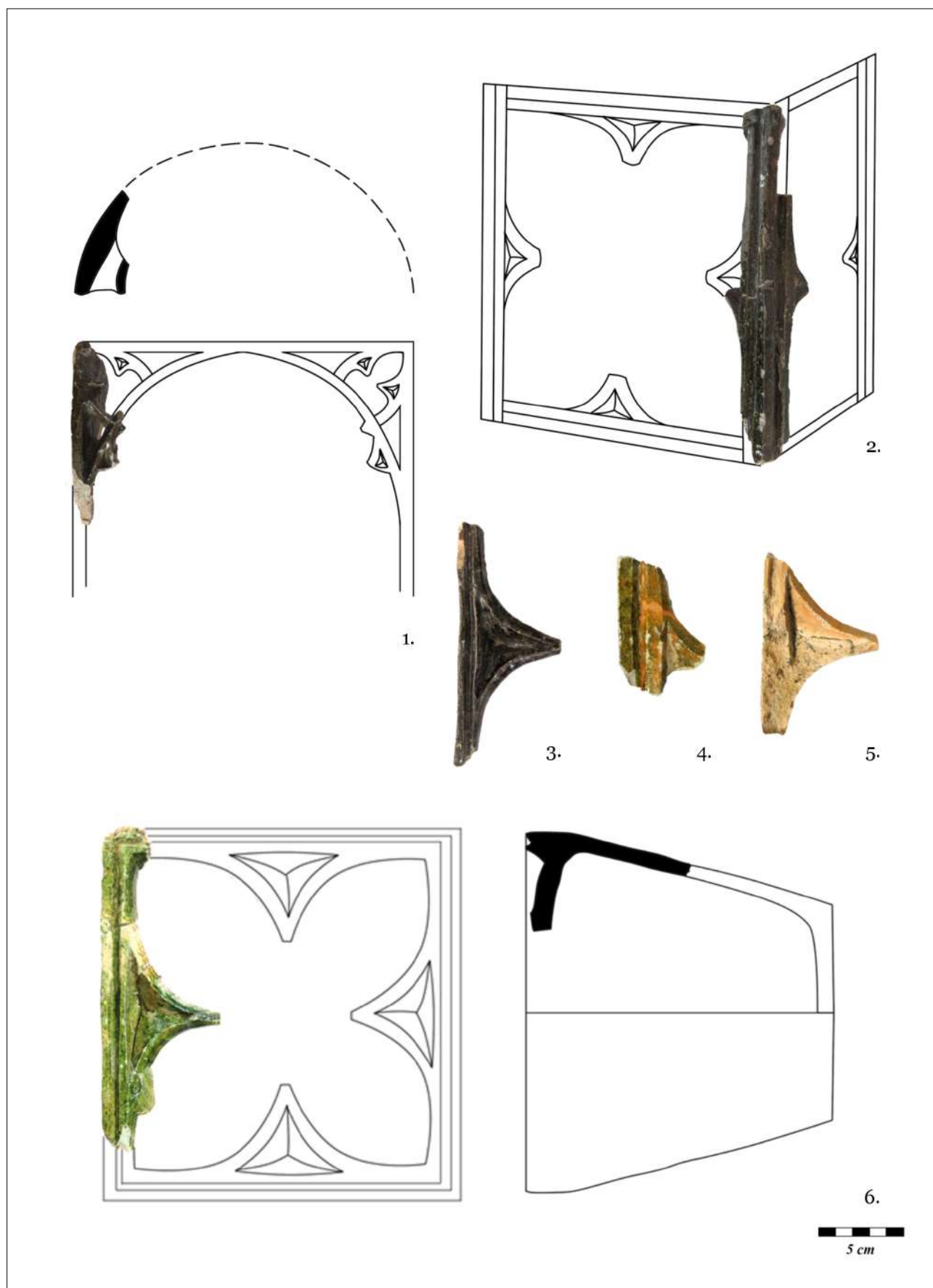
3. tábla: Vörös és mázas edénytöredékek
Table 3: Red and glazed pot fragments

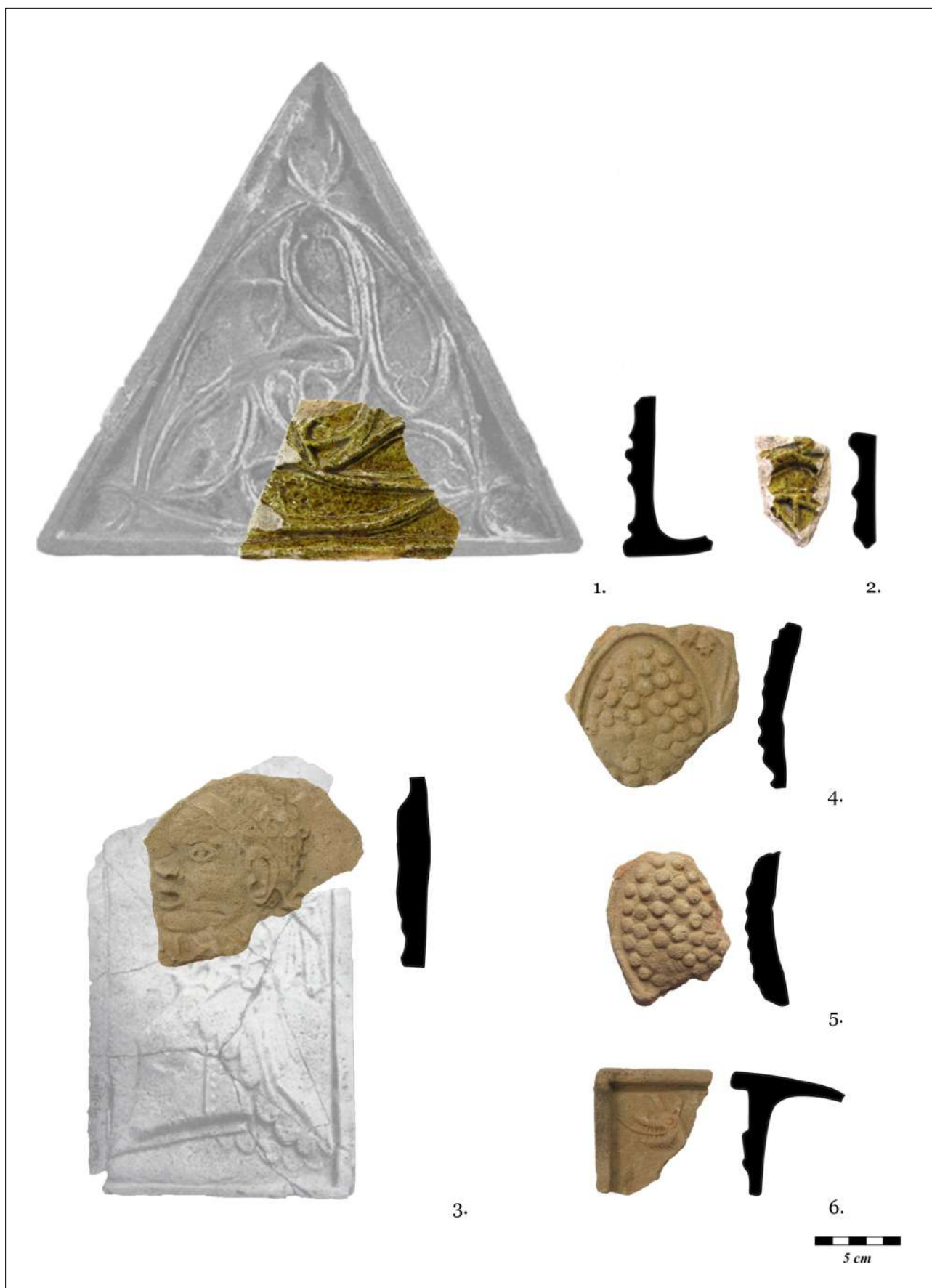
4. tábla: Szürke és grafitos kerámiatöredékek
Table 4: Grey and graphitic ceramic fragments

5. tábla: Asztali edények
Table 5: Tableware

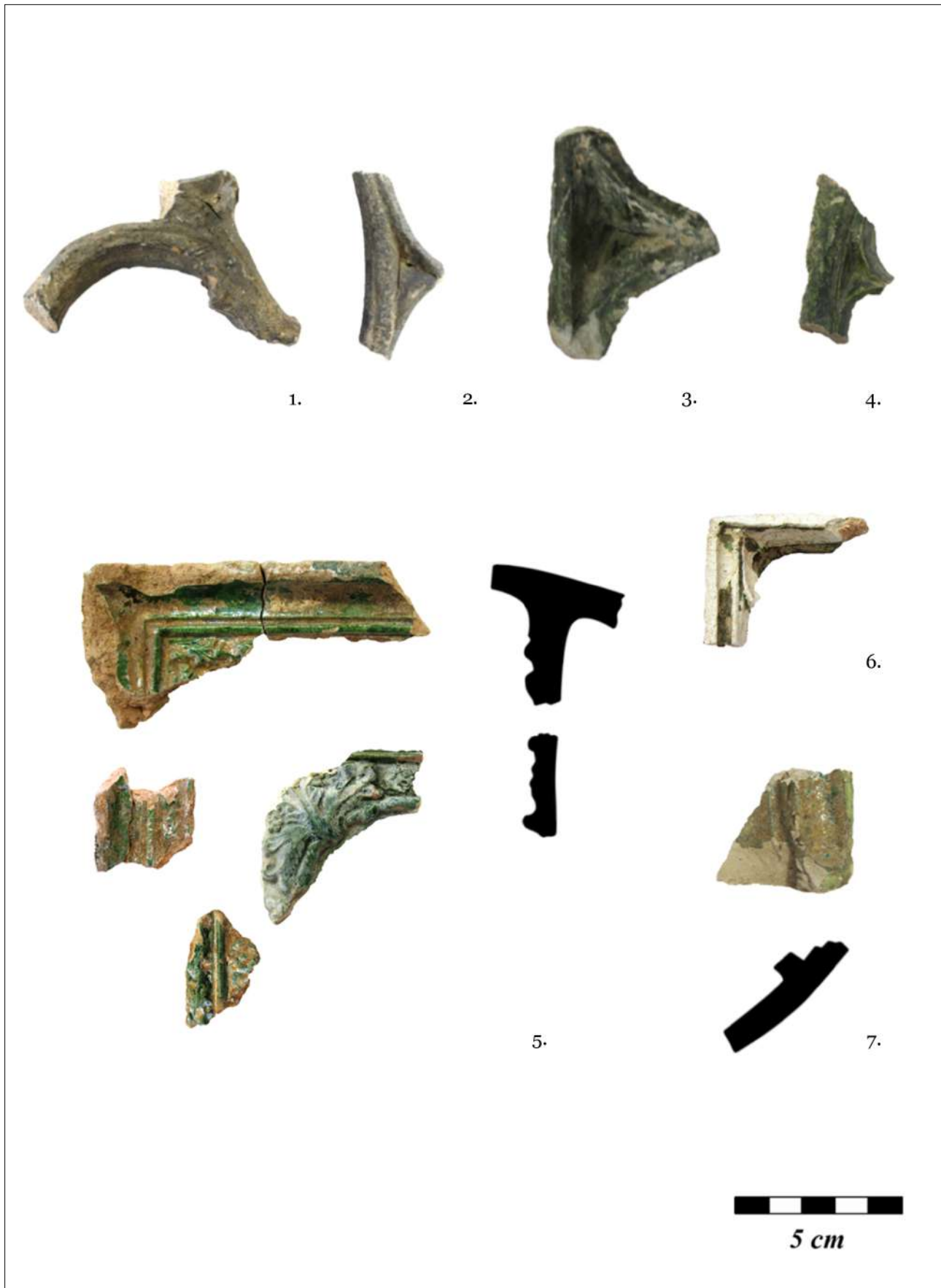
6. tábla: Mérműves kályhacsempe töredékek
Table 6: Stove tile fragments with tracery decoration

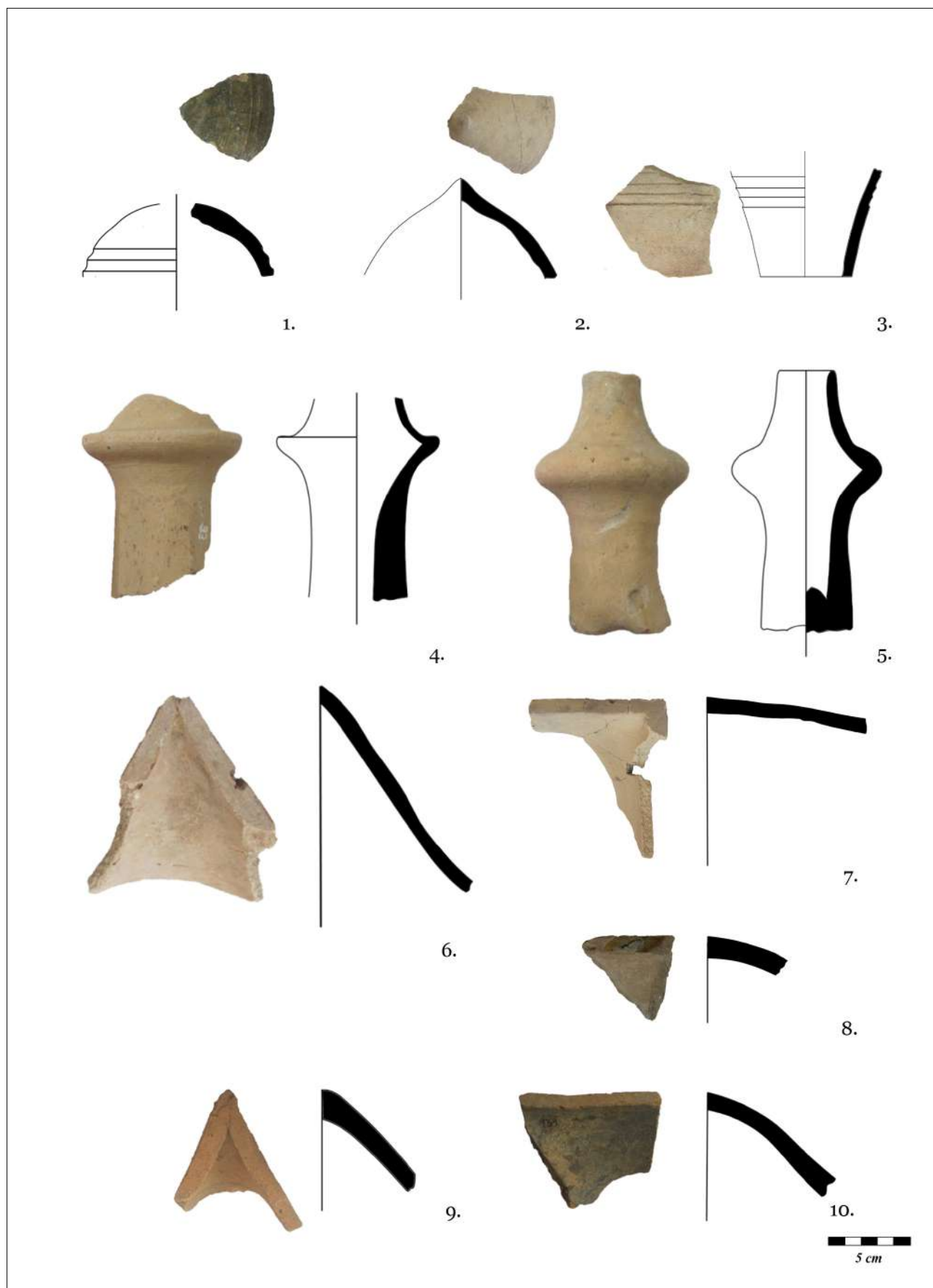
7. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék 1.
Table 7: Stove tile fragments from the Sigismund-period 1.

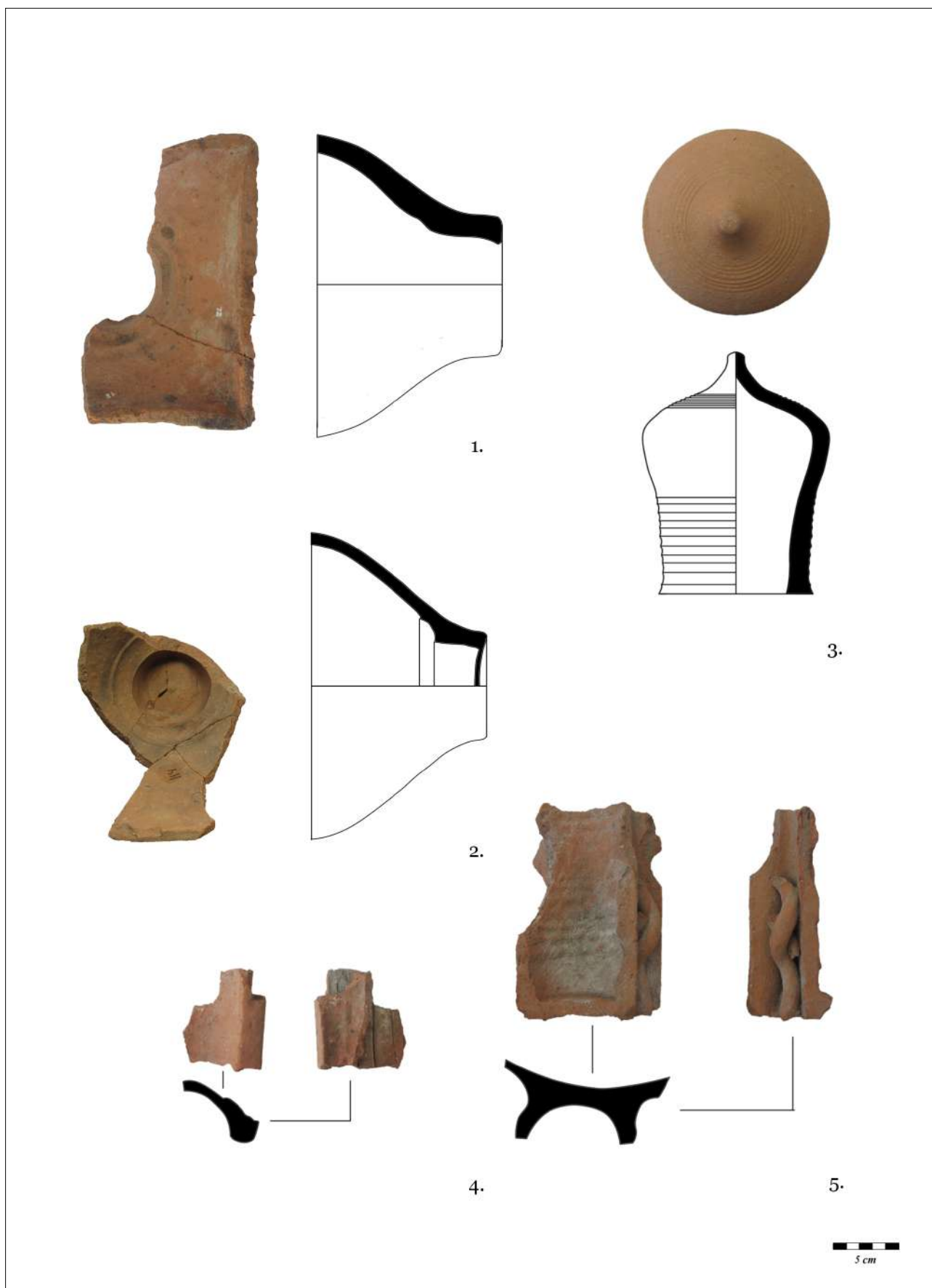
8. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék 2.
Table 8: Stove tile fragments from the Sigismund-period 2.

9. tábla: 15. századi kályhacsempe töredékek
Table 9: Stove tile fragments from the 15th century

10. tábla: Mázas és mázatlan, sárga és világos vörös színű kályhaszem töredékek
Table 10: Glazed and unglazed, yellow and light red stove tile fragments

11. tábla: Mázatlan, vörös színű kályhaszem töredékek
Table 11: Unglazed, red stove tile fragments

A KÖTETBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE – ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS – LIST OF ABBREVIATIONS

ActaArchHung <i>Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae</i> (Budapest)	KDM REH <i>Kuny Domokos Múzeum. Révhelyi Elemér-hagyaték</i> (Tata)
AK <i>Archaeologiai Közlemények</i> (Budapest)	KGyM <i>Komáromi Klapka György Múzeum</i> (Komárom)
AKorr <i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i> (Mainz)	KMMK <i>Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei</i> (Tata)
Antaeus <i>Antaeus. Communicationes ex Institute Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae</i> (Budapest)	LUPA <i>Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern</i> (Wien)
AntHung <i>Antiquitas Hungarica</i> (Budapest)	MÉM MDK <i>Magyar Építészeti Múzeum és Műemlék-védelmi Dokumentációs Központ</i> (Budapest)
ArchAust <i>Archaeologia Austriaca</i> (Wien)	MFMÉ – StudArch <i>A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica</i> (Szeged)
ArchÉrt <i>Archaeologiai Értesítő</i> (Budapest)	MHB <i>Monumenta Historica Budapestinensia</i> (Budapest)
ArchHist <i>Archaeologia Historica</i> (Brno)	MNL FVL <i>Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltár</i> (Székesfehérvár)
Arrabona <i>Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve</i> (Győr)	MNL KEVL <i>Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár</i> (Esztergom)
BalKöz <i>Balácai Közlemények</i> (Veszprém)	MNL KEVL KF <i>Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár Komáromi Fiókleveztára</i> (Komárom)
BAR Int. Ser. <i>British Archaeological Report. International Series</i> (Oxford)	MNL OL <i>Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár</i> (Budapest)
BBÁMÉ <i>A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve</i> (Szekszárd)	MNM MTKCs <i>Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történeti Képcsarnok</i> (Budapest)
Bj–Bh <i>Bonner Jahrbücher Beiheft</i> (Bonn)	MRGK <i>Materialen zur Römisch-Germanischen Keramik</i> (Bonn)
BudRég <i>Budapest Régiségei</i> (Budapest)	MZTK HGy <i>Magyar Zoltán Tudásközpont és Könyvtár. Helytörténeti gyűjtemény</i> (Tata)
Carnuntum Jb <i>Carnuntum Jahrbuch</i> (Wien)	NÉrt <i>Néprajzi Értesítő</i> (Budapest)
CollSM <i>Collectanea Sancti Martini. A Pannon-halmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője</i> (Pannonhalma)	RCRF <i>Acta Rei Creatariae Romanae Fautorum Acta</i> (Oxford)
CommArchHung <i>Communicationes Archaeologicae Hungariae</i> (Budapest)	RégFüz <i>Régészeti Füzetek</i> (Budapest)
DissArch <i>Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae</i> (Budapest)	RINSA <i>Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini</i> (Milano)
DissMonSADJ <i>Dissertationes et Monographiae Saveza Arheoloskih Drustava Jugoslavije</i> (Beograd)	RLÖ <i>Der Römische Limes in Österreich</i> (Wien)
DissPann <i>Dissertationes Pannonicae</i> (Budapest)	ŠAN <i>Štátny archív v Nitre</i> (Ivanka pri Nitre)
EJA <i>European Journal of Archaeology</i> (Cambridge)	ŠAN PAK <i>Štátny archív v Nitre – pracovisko Archív Komárno</i> (Komárno)
FIRKÁK <i>Fiatal Római Koros Kutatók Konferenciakötete</i> (Győr)	SEP <i>Studia Epigraphica Pannonica</i> (Budapest)
FolArch <i>Folia Archaeologica</i> (Budapest)	StudCom <i>Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból</i> (Szentendre)
FontArchHung <i>Fontes archaeologici Hungariae</i> (Budapest)	SzfvpL <i>Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár</i> (Székesfehérvár)
GyEL PL <i>Győri Egyházmegyei Levéltár Püspöki Levéltár</i> (Győr)	TBKT <i>Tata Barátainak Köre tájékoztatója</i> (Tata)
Ház és ember <i>Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve</i> (Szentendre)	TSz <i>Történelmi Szemle</i> (Budapest)
HÓMÉ <i>A Herman Ottó Múzeum Évkönyve</i> (Miskolc)	VMMK <i>A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei</i> (Veszprém)
JAMÉ <i>A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve</i> (Nyíregyháza)	WMMÉ <i>A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve</i> (Szekszárd)
KDM <i>Kuny Domokos Múzeum</i> (Tata)	
KDMGyűjt <i>A Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei</i> (Tata)	
KDMK <i>Kuny Domokos Múzeum Közleményei</i> (Tata)	